

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

KURÂN-I KERİM'DE DİNSEL ÇOĞULCULUK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜŞRA YILMAZÖRNEK

İstanbul, 2019

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

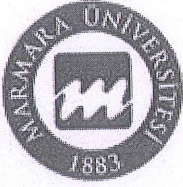
KURÂN-I KERİM'DE DİNSEL ÇOĞULCULUK

Yüksek Lisans Tezi

BÜŞRA YILMAZÖRNEK

Danışman: PROF. DR. ALİ COŞKUN

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN SOSYOLOJİSİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi BÜŞRA YILMAZÖRNEK'nın KUR'AN-I KERİMDE DİNSEL ÇOĞULCULUK adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 1.08.2019 tarih ve 2019-24/13 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından ~~oy birliği~~ / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 25.11.2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ALİ COŞKUN	
2.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi FATMA ODABAŞI	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ZEKİ ARSLANTÜRK	

TEZLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Büşra YILMAZÖRNEK
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Din Sosyolojisi Bilim Dalı
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ali COŞKUN
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans –Kasım 2019
Anahtar Kelimeler : Çoğulculuk, Dinsel Çoğulculuk, Kur'an-ı Kerim'de Dinsel Çoğulculuk

ÖZET

KURÂN-I KERİM'DE DİNSEL ÇOĞULCULUK

Araştırma bir Giriş, iki Bölüm ve Sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde; araştırmanın konusu, amacı, önemi, iddia ve varsayımları, kapsamı ve sınırları, yöntem ve ilgili literatür üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde, tezin kavramsal ve kuramsal kısmını oluşturan Çoğulculuk, Çok kültürlülük, Kapsayıcılık (inclusivist) ve Dışlayıcılık (exclusivist) konuları okuyucu aydınlatacak biçimde ele alınmıştır. Bu kapsamda çoğulculuğun tanımı, teorileri ve ortaya çıkmasını tetikleyen etkenler gibi konulara değinilmiş, hemen ardından da çok kültürlülük olgusunun tanımı, teorileri ve eleştirisi yapılmıştır.

İkinci bölümde, Kur'an-ı Kerim bağlamında kapsayıcılık, dışlayıcılık ve çoğulculuk paradigmalarına delil olarak sunulan ayetler incelenmiş, farklı tefsirlerden konuyla alakalı müfessir görüşlerine yer verilmiştir. Ardından Dinsel Çoğulculuk konusu; Hz. Peygamberin yaklaşımı ve İslam düşünce tarihinden örnek şahsiyetlerin görüşleri, İbn Arabi, Gazâli, Hz. Mevlana ve Yunus Emre ekseninde, ele alınmıştır. Araştırma, Sonuç ve Kaynakça kısımlarıyla sonuçlandırılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE ABOUT THESIS

Name & Surname : Büşra YILMAZÖRNEK
Field : Philosophy and Religious Sciences
Programme : Sociology of Religion
Supervisor : Professor Ali COŞKUN
Degree Awarded and Date : Master –November 2019
Keywords : Pluralism, Religious Pluralism , Religious Pluralism in the Quran

ABSTRACT

Religious Pluralism in the Holy Quran

This research consists four parts; introduction, two body chapters and conclusion. In the introduction part, the subject, aim, scope and importance of the study were elaborated along with literature survey.

In the first body part, the conceptual and theoretical subjects of the thesis such as religious pluralism, multiculturalism, inclusivism and exclusivism were discussed in detail. In this context, the definition of and the theoretical background of pluralism and the factors that gave rise to the pluralism were investigated and then multiculturalism was studied with its definition, theories and critical review.

In the second body part, verses from the Holy Quran, those presented as evidence for paradigms such as inclusivism exclusivism and pluralism were examined; related views of interpreters were collected from various interpretations. Next, concept of religious pluralism, was handled through the views of Prophet Mohammad and well-known persons in the Islamic history of thought such as İbn Arabi, Gazzali, Yunus Emre and Mevlana Jalal-ud Din Rumi.

In conclusion, the results of the study were explained and the bibliography was also presented.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	
GİRİŞ	1
A. Konu, Amaç ve Önem	2
B. İddia ve Varsayımlar.....	3
C. Yöntem.....	4
D. İlgili Literatür	5

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

A.SOSYAL SÜREÇLER.....	7
Rekabet ve Çatışma.....	9.
B. ÇOĞULCULUK.....	12
Dinsel Çoğulculuk- Dinde Çoğulculuk.....	13
C. ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK.....	19
D. KAPSAYICILIK.....	22
Dinsel Kapsayıcılık- Dinde Kapsayıcılık.....	27
E. DIŞLAYICILIK.....	28

2. BÖLÜM

KUR'AN-I KERİM'DE DİNİ ÇEŞİTLİLİK VE DİNSEL ÇOĞULCULUK

Dini Çeşitlilik	33
Dinsel Çoğulculuk- Dini Çoğulculuk.....	34
A. DIŞLAYICILIKLA İLGİLİ AYETLER	39

B. KAPSAYICILIKLA İLGİLİ AYETLER	52
C. ÇOĞULCULUKLA İLGİLİ AYETLER.....	59
D. HZ. PEYGAMBERİN DİĞER DİN MENSUPLARIYLA İLİŞKİLERİ.....	62
E. İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDEN ÖRNEKLER.....	68
1. İbn'ül Arabî.....	70
2. Mevlâna.....	72
3. Gazzali.....	75
4. Yunus Emre	77
SONUÇ	80
KAYNAKÇA.....	86

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

AÜ : Ankara Üniversitesi

AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

bk. : Bakınız

c. : Cilt

çev. : Çeviren

der. : Derleyen/ler

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

H. : Hicrî

hak. : Hakkında

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

ö. : Ölümü, ölüm tarihi

s. : Sayfa

sy. : Sayı

TDK : Türk Dil Kurumu

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

vb. : ve benzeri

vs. : vesaire

vd. : ve diğerleri

nşr. : neşreden

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

KONU, İDDİA VE VARSAYIMLAR, YÖNTEM, İLGİLİ LİTERATÜR

A. Konu

Yaşadığımız dünya üzerinde sürekli bir değişim ve gelişme söz konusudur. Bu hareketli düzen içerisinde insan hayatını her yönüyle şekillendiren ve onu anlamlı kılan din mefhumu da, bu yapı içinde önemli bir yer teşkil eder.

Bütün dinler, kendi dinlerine ait mesajları yayma çabası içerisindeyler. Bu çaba neticesinde günümüz dünyasında birlikte bir arada yaşama sorunu ve öteki din ve din mensuplarının nasıl algılanması gerektiği sorunu toplumları meşgul eden önemli konulardan biri haline gelmiştir. İnsanlığın karşı karşıya kaldığı öteki'yle birlikte yaşama ve uyum sorunu, beraberinde yıllardır üzerinde düşünülen ve çokça çalışma ve araştırma alanına vesile olmuş “dinsel çoğulculuk” meselesini gündeme getirmiştir.

Dinsel çoğulculuğun yadsınamaz bir gerçeklik olduğu günümüz çağında bir inancın diğerinden üstün olduğunu o inancın mensuplarıyla diğerlerine mensup olanlar arasında mukayeseye gitmek pek mümkün değildir.

Nitekim, farklı din ve inanç sahibi olan kişi ve ya gruplar tarafından ortaya konan büyük dünya medeniyetlerine baktığımızda bu medeniyetlerin her birisinde hem iyi hem de kötü vasıfların varlığı kolayca gözlemlenebilmektedir. Örnek vermek gerekirse, Hint kast sisteminin kötülüğüne karşı Avrupa sınıf sisteminin kötülüğü; Budist, Hindu ve Müslüman ülkelerin yoksulluğuna karşı, pek çok Hristiyan ülkenin dünya üzerindeki yenilenemeyen kaynakları tüketme ve harcama konusunda bencilce ve kötüye kullanma davranışları; çeşitli yoksul ülkelerdeki toplumsal problemlere karşı, gelişmişliği ve refahı savunan ve toplumlarını bu şekilde nitelendiren Batı toplumlarında uyuşturucu, şiddet, islamofobi ve suç oranlarının artış göstermesi, Hristiyan Avrupa'nın uzun zamandır devlet politikası olarak da devam ettirdiği Yahudi ve Müslüman düşmanlığı örnek gösterilebilir.

Çalışmada öncelikli olarak meselenin kavramsal kısmı olan “Çoğulculuk”, “Dinsel Çoğulculuk” kavramları üzerinde durulmaya çalışıldı. Ayrıca konunun bağlandığı kısım olan Kur’an-ı Kerim ekseninde bu kavramlar üzerinde detaylı araştırmaya gidilmiştir. Fakat literatürün ve işlenen konunun zenginliği, sonraki araştırmacılar için de yoğun çalışma alanı sağlamaya devam edecektir.

B. İddia ve Varsayımlar

Metodologlar arasında varsayım ve hipotez kavramlarının ne ifade ettiği hususunda çeşitlilikler bulunmaktadır. Genel olarak hipotezin karşılığı olarak varsayım (faraziye) kullanılırken, bir grup metodologlar varsayımı ‘sayıltı’, hipoteze ise ‘denence’ adını vermektedirler. Hipotez şeklinde olan önermelere (hipotetik önerme) şartlı önerme denir. Hipotetik önermeler ilk olarak tek bir önerme gibi görünse de aslında şart ve cevap önermeleri olarak iki önermeyi kapsar. Şart cümlesi aksiyomatik bir yapıya sahiptir. Cevap cümlesi ise şartın oluşması durumunda doğrulaması mümkün olan önermelerdir. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, hipotezin doğruluğu aksiyomun doğruluğuna bağlıdır. Aksiyom doğru ise hipotez doğrulanabilir.¹

“Kur’an-ı Kerim’de Dinsel Çoğulculuk” konulu araştırmanın iddia ve varsayımlarını şu şekilde belirliyoruz:

- 1- Çoğulculuk problemi her ne kadar Batı’da gün yüzüne çıkmışsa da ilerleyen zaman içerisinde etnik ve milli acıdan homojen bir yapıya sahip olmayan toplumların göz ardı edilemez bir gerçekliğidir.
- 2- Bu gerçekliğe paralel olarak, toplumların manevi değerlerini meydana getiren din kavramının, kutsal kitabımız Kur’an-ı Kerim bağlamında ötekine bakışının mevzu olması yadsınamaz bir durumdur.

¹ Zeki Arslantürk, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2000.

C. Yöntem (Metod)

“Metot, bilinmeyen bir şeyi bulup meydana çıkartmak veya bilinen bir şeyi başkalarına gösterip ispat etmek için düşünceleri doğru ve sistematik bir şekilde sıralamak ve kullanmak sanatıdır.” Metot kelimesi, araştırma yolu ile bulunup ortaya konabilecek somut sebep-sonuç ilişkilerini ve (mümkün olduğu durumlarda) bu ilişkilerin temelinde yer alan soyut ilmi kanunları tespit edebilmek için izlenmesi gereken yol anlamına gelir.”²

Araştırmada başvurulana ana metod, olarak belge tarama kullanılmıştır. Araştırmanın kavramsal ve kuramsal kısımları, elde edilen belgelerde olan bilgiler, dokümantasyon tekniğine bağlı kalınarak ortaya çıkarılmıştır. Sosyoloji ve Din Sosyolojisinde kullanılan genel metotlar olan vasıflama, karşılaştırma ve anlama ve/veya açıklama yöntemlerinin tümünden yararlanılmıştır.

Çoğulculuk konusu disiplinlerarası bağlamda ele alınmayı gerektirecek geniş bir konudur. Bu nedenle çalışmamızı hazırlarken sosyoloji ve din sosyolojisinin yanında ayrıca tarih, din felsefesi, siyaset bilimi gibi diğer sosyal bilim kaynaklarından da faydalanılması gerekmiştir.

² Zeki Arslantürk, *Din Sosyolojisi-Din Sosyolojisinin Nedirliği*, Çamlıca Yayınları, 1. Baskı, 2014, s.113

D. İlgili Literatür

Din Sosyolojisi akademik camiasında ele alınan konuyla alakalı çeşitli analizlerin yapıldığı görülmektedir. Literatür incelemesi yaptığımızda konumuzla bağlantısını tespit ettiğimiz kaynakların bazılarını sıralamak gerekirse aşağıda yer vereceğimiz çalışmalar konuyla ilgili yol gösterecektir:

- 1- Cafer Sadık YARAN, *İslâm ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001
- 2- Mahmut AYDIN, *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005
- 3- Adnan ASLAN, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İSAM Dergisi*, 1998.
- 4- Ruhattin YAZOĞLU, *Dini Çoğulculuk Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Kur’an-ı Kerim’de Dinsel Çoğulculuk” ana başlığı altında ele aldığımız çalışma boyunca, din sosyolojisi literatüründe kaynak tarama aşamasında, konuyla yakından alakasını tespit ettiğimiz eserleri ve çalışmaları yukarıda sıraladık. Konunun gerek kavramsal ve kuramsal kısmını ele alan, gerekse esas olarak konuyu işlemeye çalıştığımız ikinci bölümle alakalı pek çok tespit ve bilgiye ulaştık.

Cafer Sadık YARAN’ın” *İslam ve Öteki* “ adlı çalışması, dinsel açıdan “öteki” sorununun önemini ve çağları aşan boyutunu göstermektedir. Bu çalışma

hem Batı düşüncesinde hem de İslâm düşüncesinde, tarihten günümüze, ötekine bakış ilkelerini, örneklerini ve modellerini ana hatlarıyla ele almaktadır.

Diğer bir çalışma olan Mahmut Aydın'ın “*Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*” isimli çalışmasında mevcut dinsel çeşitliliğin temeli olan dinlerin mutlaklık iddiaları, farklı din mensuplarının ötekine yaklaşımı ve bu yaklaşım karşısında ortaya çıkan tutumlar işlenmektedir. Farklı din mensuplarının inançlarının farklılığını ve çeşitliliğini muhafaza ederek birlikte barış ve huzur içinde yaşamanın iyi bir fırsat olup olmayacağı tartışılmaktadır.

Adnan ASLAN'ın “*Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi*” adlı makalesi ve Ruhattin YAZOĞLU' nun “*Dini Çoğulculuk Sorunu*” adlı çalışması, ele aldığımız konunun doğru çerçevede ilerlemesinde bize katkı sunmuştur.

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

A. SOSYAL SÜREÇLER

Farklılaşma içerisinde bulunan bir toplumsal yapıda, belirli bir bütünlüğe, düzene ulaşmak sosyal süreçler aracılığıyla mümkün olmaktadır. Sosyal sürecin tanımını yapmak gerekirse, zamanda değişen ve oluşan sosyal davranışlara aracılık eden davranış şekilleridir.³ Fert ve gruplar belirli bir hedefe ulaşmaya gayret ederken başka fert ve gruplarla karşılaşabilir, aralarında bir temas olabilir, böylece ilişkiler sistemi doğar. Bu durumda süreçler, bu ilişkiler sisteminin meydana gelmesini sağlayan anlamlı yapılar ve bağlardır.⁴

Bir toplumun, sosyo-kültürel normlarının karakteri sosyal süreçlerin temelini teşkil etmektedir. Süreç kelimesi bünyesinde dinamik ve tekrarlanan işlemler dizisi manasına gelir. Sosyal gruplar ve insanî münasebetlerde tekrarlanan birtakım davranış modellerini ifade eder. Sosyal süreç dendiğinde statü ve rol arasındaki ilişkiden daha fazlasıdır. Birbiri ile münakaşa eden veya bir araya gelerek iş birliği kuran iki veya daha fazla sayıda kişi, rol ve statülerinden farklı bir iş yapıyorlar ve aralarında başka bir ilişki mevcuttur. Örnek verecek olursak, “iki farklı din mensubu kişi birbirlerinin inançlarına karşı ne kadar uyumlu yaklaşımda bulunuyorlar” dendiğinde bu iki kişi arasında dayanışma ve iş birliği olabileceği gibi, rekabet ve çatışma halinde de bulunabilirler. Rekabet ve çatışma süreci onların içinde bulundukları durumu, mensubiyetlerini engellemez.

Sosyal süreçle ilgili çizilecek genel çerçeve şöyledir: “*Sosyal süreç, iki veya daha fazla kişi veya iki veya daha çok sosyal grubun birlikteliğinden doğan, her birinin ortak bir hedefe yönelmesi ve bu hedefteki obje ile ilgili davranışlarını oluştururken karşılıklı etkileşim ve iletişimlerinin fonksiyonel ve dinamik durumu*

³ Zeki ARSLANTÜRK, E. Hamit ARSLANTÜRK, *Uygulamalı Sosyal Araştırma*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011, s. 47.

⁴ Zeki ARSLANTÜRK, M. Tayfun AMMAN, *Sosyoloji*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011, s. 367.

olmaktadır. Daha açık bir ifade ile karşılıklı etkileşim ve iletişimden doğan davranışlarının oluşumu durumu bir sosyal süreç olgusudur.”⁵

AMAÇLAR ARASI İLİŞKİ	POZİSYON	SÜREÇ
AMAÇLAR ORTAK	DAYANIŞMA	ORTAKLIK İŞBİRLİĞİ HİMAYECİ
AMAÇLAR BENZER ANCAK ORTAK DEĞİL VEYA ZİT	SÜREKLİ KARŞI OLUM	MUHALEFET REKABET ÇATIŞMA
AMAÇLAR ORTAK FAKAT BİRLEŞİK DEĞİL	DENGE	UYUŞMA BİRLİKTE REKABET BARİŞÇİ UZLAŞMACI
AMAÇLARIN GENEL BİRLİKTELİĞİNE GAYRET	TARAFSIZLIK	BÜTÜNLEŞME SOSYALLEŞTİRME KAMUOYU PROPAGANDA
AMAÇLARDA FARKLILIK FAZLA	AMAÇLARIN KONUMU FARKLI	FARKLILAŞMA İŞBÖLÜMÜ TABAKALAŞMA GÜÇ FARKLILAŞMASI

Yukarıda şema halinde yer verdiğimiz temel sosyal süreçleri, “birleştirici” ve “ayırıcı” süreçler olmak üzere iki ana başlık altında toplamak daha uygundur. Birleştirici süreçleri işbirliği, uyuşma ve bütünleşme süreçleri meydana getirir. Ayırıcı süreçler ise rekabet-çatışma, farklılaşma süreçlerinden oluşur.”⁶

Din sosyolojisi incelemeleri bakımından, çalışmamızın da çerçevesini oluşturmaları açısından, dini grup ve cemaatlerin birbirleriyle olan karşılıklı münasebetleri meselesi, özel bir önem taşımaktadır. Çünkü bu konu, üzerinde çalıştığı sosyoloğu, dini grup ve cemaatlerin birbirlerine yönelik takındıkları tutum ve davranışlar ve tüm bunlarla birlikte ortaya çıkan sorunlara götürmekle ona, din ve toplum ilişkileri ve dinin insan ve toplum hayatındaki yeri ve fonksiyonları

⁵ Zeki ARSLANTÜRK, M. Tayfun AMMAN, *a.g.e.*, s. 368.

⁶ Zeki ARSLANTÜRK, M. Tayfun AMMAN, *a.g.e.*, s. 369.

bakımından mühim meselelere el atma imkanı vermektedir.⁷ Böylece inceleme konusu yapılan bu sosyal sürece dini grup ve cemaatlerin birbirleriyle olan karşılıklı münasebetleri çerçevesinde, dışlayıcılık, kapsayıcılık, çokkültürlülük ve çoğulculuk (plüralizm), rekabet ve çatışma kavramları ortaya çıkmaktadır. Öncelikle rekabet ve çatışma süreçleriyle ilgili bilgi verip, sonrası diğer değindiğimiz kavramlar ve bunlarla ilişkili olarak kendini gösteren meselelerden bahsedeceğiz.

Rekabet ve Çatışma

Dışlayıcılık bahsi altında çatışmalar üzerinden örnek vermiş olsak da rekabet meselesini ayrıca bir başlık altında işlemeyi uygun gördük. Biz burada ayırıcı süreçlerden olan “rekabet-çatışma” sürecini ele alacağız.

Rekabet (competition) kavramına sosyolojik açıdan bakarsak, iki veya daha çok ferdin (grubun) direkt olarak karşılıklı müştereklerinin takip edilmesi, durumudur. Bu süreç içerisinde rakip kişi veya grubun birbirini tanıma zorunluluğu yoktur, ayrıca bu sürece katılım sınırı da belirli bir kalıba tabi değildir. Taraflar, rekabeti sürdürebilmek için öncelikle ulaşmayı hedefledikleri amaçları üzerinde yoğunlaşmalıdır. Kişi veya grubun yöneldikleri amaç ne kadar yüksek bir öneme sahip ve elde edilmesi de bir o kadar zorsa rekabet ve çatışma da o ölçüde sert olabilir. Toplumların din konusundaki rekabet ve çatışmaları çok eski zamanlara dayanır, ve bu hassasiyeti oldukça yüksek bir rekabet ve çatışma alanı oluşturur.

Dinî grup ve cemaatlerin mutlakçı, dışlayıcı ve fakat aynı zamanda duruma göre hoşgörülü, saygılı tutum ve eğilimlerinden başka ve bunlara sıkı sıkıya bağlı olarak, özellikle birbirleriyle ilişkileri bakımından ortaya koydukları önemli bir eğilim de onları, aralarında zaman zaman şiddetli çatışmaya kadar götüren rekabet eğilimidir. Evrensel dinlerin yayılmacı ve misyoner karakteri, onları her gittikleri yerde yerel, milli ve başka evrensel dinlerle rekabete sokmuş, bu durum yerine göre

⁷ Ünver Günay, *a.g.e*; s. 473.

tarih içerisinde kanlı din ihtilafları, çatışmaları ve hatta savaşlarına yol açmıştır. Bununla birlikte dinler tarihi, bir klan, kabile veya millete bağlı dinlerin zamanla yayılmacı temayüle yönelerek evrensel bir karaktere büründüğünün örneklerini bize nadir de olsa sunmaktadır. Eski İran'ın milli dini olan Zerdüştlük'ün Türkler arasında, Yahudilik'in ise gerek güney Arabistan ve Habeşistan bölgelerinde gösterdikleri yayılmacı eğilimleri, milli bir dinden evrenselliğe yönelmenin tipik bir örneğini sunmuştur. Zaten, teorik olarak, Sürgün sonrası Yahudilik, evrensel eğilimi ile karakterize olmaktadır.⁸

Teorik düzeyde milli dinlerin karşılaşması pek bir problem oluşturmayacağı gibi gözüke de pratikte bu rekabetin varlığı tartışılmazdır. Örneğin Keltlerin dini, Cermen dini üzerinde edindiği üstünlük, kültürel bakımından güçlü olanın zayıf olanı etkilediğini açıkça göstermektedir. Buna karşın misyoner karakterli evrensel bir dinin, milli bir dinle karşılaşma neticesinde çatışma kaçınılmaz gözükmektedir. Genelde böylesine bir çatışmadan evrensel dinler galip çıkmaktadırlar. İslamiyet, Hristiyanlık ve Budizm gibi evrensel dinler ortaya çıktıkları bölgelerin yanı sıra gittikleri her yerde yerel ve milli dinlerle rekabet ve çatışmaya girdiler ve çoğunlukla buradan galip çıktılar. Öyle ki, günümüz dünyasında milli dinler hemen hemen çok istisnai örneklerin dışında yerlerini evrensel dinlere devretmiş bulunuyorlar. Buna örnek olarak, Kuzey ve Orta Afrika, İran, Orta Asya, Hindistan ve Endonezya'da güçlü bir biçimde nüfuz elde eden İslam'la birlikte, önce Roma İmparatorluğu'nda sonra da Amerika ve Avusturalya'da güçlü bir başarı elde eden Hristiyanlık verilebilir⁹ Fakat yine de bazı milli ve yerel dinlerin popüler dindarlık ve mistik boyut etrafında kendilerini muhafaza etmeye çalıştıklarını ve yok olmadıklarını da söylemek gerekir.

Çatışma olgusu, birçok durumda milli dinlerin dinamizmi içinde olsa da, iki veya daha çok yayılmacı ve evrensel dinin rekabeti suretiyle de kendini göstermektedir. Bu rekabetin şiddet boyutu zaman zaman Haçlı seferleri örneğinde görüldüğü üzere “Hilal – Haç” çatışmasına dönüştüğü bir gerçektir. Örneğin İslamiyet ve Hristiyanlık arasındaki rekabet süreci Afrika'da, Hristiyan

⁸ Ünver GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 481.

⁹ Ünver Günay, *a.g.e*; s. 481.

misyonerlerin çok büyük çabalarına rağmen İslamiyet'in zaferiyle sonuçlandığı görülmektedir. Hindistan, Çin ve Japonya'da Hristiyan misyonun başarısı Budist misyonu ile rekabette yenik düştüğü görülmektedir. Orta Asya topraklarında Türklerin Müslümanlığı kabulünden önce, Türk ülkeleri üzerinde Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet dinlerinin şiddetli bir yayılmacı rakabeti olmuş ve bu çatışma ve rekabetin sonucu İslâmiyetin başarısı ile sonuçlanmıştır. Türklerin çoğunluğu bu dinde birleşmişlerdir.¹⁰

Çatışma ve rekabet yalnızca evrensel dinler arasında gerçekleşmemekte, bu dinler içerisinde ortaya çıkan kendi alt-grupları, fırkaları, mezhepleri ve tarikatları arasında da yaşanmaktadır. Hatta bakıldığında bazen bu yapılar arasındaki çatışma ve rekabet süreci, dinlerin kendi aralarındaki çatışmalardan çok daha sert ve kanlı bir atmosfere dönüştüğü görülmektedir. Bu durum, İslamiyetin mezheplere ayrılış süreci içerisinde pek çok örneği yaşanmış bir vakıadır. Mezhep konusu, çalışmamızın dışında bir konu olduğundan detaylı anlatıma yer vermeyeceğiz.

¹⁰ Ünver Günay, *a.g.e*; s. 481.

B. ÇOĞULCULUK (PLURALİSM)

Çoğulculuk, Hıristiyan teologların öteki dinlere karşı ileri sürdükleri teolojik paradigmalardan biridir. Bu yaklaşımı ele alırken farklı din mensuplarının birlikte aynı ortamı paylaştıkları dini çoğulculuk ile karıştırmamak gerekir.¹¹ Çoğulculuk paradigması, farklı dinlerin ilahi gerçeklik karşısında verilen farklı cevapları izah etse de, aslında bu dinlerin her biri özgürleşmeye, kurtuluşa veyahut kemâle ulaşmaya başarılı bir şekilde yardım etmesi anlamına gelmektedir.¹²

Çoğulcu paradigma, “Kutsal” ile alakalı kendi inanç sistemini temellendiren dinlerin varlığına vurgu yapmaktadır. Büyük dinlerin her biri, söz konusu bu yaklaşıma göre, ilahi olan mutlak hakikatin çeşitli şekillerdeki tasavvurları olarak kabul edilmektedir.

John Hick’den önce bu paradigmayı kullanan olsa da çoğulcu paradigmayı bir din kuramı ve akımı olarak geliştirip benimseyen isim J. Hick olmuştur. Ona göre bazı dinlerin Mutlak Gerçeklik hakkındaki görüşlerinin kökten farklı ve temelde birbiriyle bağdaşmaz fikirlere sahip olduklarını kabul etmektedir. Hick, paradigma hakkındaki gerçekliği tasvir etmek için meşhur *kör adamlar ve fil* hikayesini kullanır.¹³

“Daha önce hiç böyle bir hayvan görmemiş bir grup kör adamın önüne bir fil getirildi. Bir tanesi bacağına dokundu ve filin büyük bir canlı sütun olduğunu söyledi. Başka birisi hortumuna dokundu ve filin büyük bir yılan olduğunu söyledi. ...tabi ki hepsi doğru söylemişlerdi, fakat her birisi bütün gerçekliğin sadece bir cihetine atıfta bulunmuştu ve hepsi de eksik kıyaslamalarla anlatmıştı.”

¹¹ Mustafa ALICI, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 263.

¹² Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, *Akıl ve İnanç*, Küre Yayınları İstanbul, 2011, s. 388.

¹³ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, *a.g.e*; s. 389.

J. Hick, çoğulcu yaklaşımın merkezine koyduğu ve mutlak hakikatin çeşitli yollarla tasvir edileceği fikrini izah etmede kullandığı bu hikayede, kör insanların fili temas edişinin, bizim görebileceğimiz şekilde bir nihaî bakışa sahip olmadığımız anlaşılmaktadır.

Dinlerin farklı olması ve her din mensubunun, kendi dinini doğru kabul etmesi ve onu yaşamasının doğal olduğunu kabul eden J. Hick; dinler hakkında değerlendirme yaparken, o dinin evrensel ahlaki değerlere, sosyal adalete, insan haklarına ve barışın korunmasına ne seviyede katkıda bulunduğu bakmamız gerektiği fikrine sahiptir. Hick, dinler arasında birisi ve ötekiler şeklinde bir tercihin yapılamayacağını, dinlerin birbirine karşı üstün olma iddiasında bulunamayacağı görüşünü savunur. Ona göre dinler, aslında aynı gerçekliği kavramaya çalışan farklı yolları temsil eder.

Dinî çoğulculuk, daha çok birlikli ve bütünlüklü olmaya çalışan bir dinler teolojisi ya da belki daha doğru bir ifadeyle, bir dinler felsefesidir. Çeşitli dönemlerde benzeri görüşleri savunanlar olmuşsa da, dinsel çoğulculuk esas itibarıyla John Hick tarafından küresel bir din kuramı ve akım olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Hick'in geliştirdiği bu kuram, onun genel din felsefesinin bir parçasıdır.¹⁴ Dinsel çokluk sosyolojik bir gerçeğin tespitini yaparken, diğer taraftan dinsel çoğulculuğun felsefi yönü ağır basmaktadır.

Dinde Çoğulculuk – Dinsel Çoğulculuk

Birbirinden ayırt edilmesi gereken bir başka kavram çifti ise dinde çoğulculuk ve dinsel çoğulculuk kavramlarıdır. Büyük dinlerin ortaya çıkışından ya da vazedilişinden sonra geçen süre içinde, kendileri içinde bazı değişimlerin yaşandığını görmek mümkündür. Bu değişimler bazen o dinlere mensup kişilerin, dinin inanç ve ibadetlere yönelik algılamalarından oluşan farklı yorumlamalara bağlı iç etkenlerle ilişkili olabildiği gibi, bazen de dış etkenlere bağlı olarak diğer inanç sistemleriyle karşılaşması ve zamanla onlardan etkilenmesi şeklinde gerçekleşmektedir.¹⁵

¹⁴ Ruhattin YAZOĞLU, *Dini Çoğulculuk Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 8.

¹⁵ Şinasi GÜNDÜZ, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 24.

Siyasi, toplumsal, iktisadi, coğrafi, tarihi ve benzer sebeplerle oluşan bu tezahürler, din anlayışında yer yer farklılaşmaları ortaya çıkarmıştır. Bu farklılaşmaların zamanla sistematik özellik kazanarak, düşünce ve davranışları etkilemeye başlaması, kurumlaşarak ve sosyal hayatta derin izler bırakarak varlığını sürdürmesi, karşımıza dinde bir tür çeşitlilik olan “mezhep” olgusunu ortaya çıkartmaktadır.¹⁶ Bu tür algılama farklılıklarına neredeyse her dinde rastlanmaktadır.

Üç semavi dininin hepsinde aynı dinin farklı algılamaları görülmektedir. Örneğin, İslam dininde Şafilik, Hanefilik, Malikilik, Caferilik, Şiilik gibi, Hristiyanlıkta; Katolik, Protestan, Ortodoks gibi, Musevilikte; İshakiyye, Yudganiyye, Karaim gibi mezhepler.

Dinde mutlak varlık olarak görülen Tanrı’dan gelen her şey koşulsuz, şartsız, dindarlar tarafından kabul edilmektedir. Ancak, insanın yapısından kaynaklanan sınırlılıklardan dolayı, bu mutlak hakikati her zaman doğru anladığını iddia etmek mümkün değildir. Bundan dolayı, aynı din içinde ortaya çıkmış olan farklı anlayışlar arasında hakikat değeri açısından bir ayırım yapmanın imkansızlaştığı durumlar bulunabilir. İşte dinde çoğulculuk bu durumu ifade etmek üzere kullanılmaktadır.¹⁷

Kapsayıcılık ve dışlayıcılıkta olduğu gibi geniş halk kitlelerinden ziyade, entelektüel seviyesi yüksek zümreler tarafından tartışılan ve savunulan bir yaklaşım olarak dinsel çoğulculuk, fenomenolojik olarak, dinler tarihinin, geleneklerinin her birinde farklılıkların çeşitliliğini gösterdiğine işaret etmektedir. Felsefi anlamda ise, geleneklerin farklı ve birbirleriyle rekabet eden iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belirli bir teoriyi ifade etmektedir.¹⁸

¹⁶ Hasan ONAT, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s:18, 2005, s. 8.

¹⁷ Hasan ONAT, *a.g.e*; s. 10.

¹⁸ Ruhattin YAZOĞLU, Hüsnü AYDENİZ, *Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 11.

Dinsel çoğulculuk yaklaşımına göre, Mutlak ve ilahi bir Hakikate ulaşmayı sağlayacak farklı dinler aslında O'nu eşit derecede temsil eden farklı cevaplar ve yollardır. Ezeli ve ebedi Gerçeklik insan idrakinin üstünde olmasıyla birlikte, tüm dinî gelenekler ve toplumlar için ilham kaynağı olarak kabul edilmektedir. Tüm geleneklerde farklı şekillerde izah edilmesi ise bu ilham kaynağının farklı algılanmasından kaynaklanmaktadır. Çeşitli dünya dinlerinde dinin merkezini oluşturan ilahi Varlık idrakleri son aşamada insanoğlunun bir projeksiyonu gibi görülebilir.¹⁹ Bu tür düşünceler yalnızca bu yüzyıla ya da hususi bir dine mahsus değildir. İslam geleneğinde İbn Arabi, Mevlâna, Gazzali örneklerinde bu tür düşüncelerin izlerine rastlanılacağı gibi, Hristiyan dünyasında da XV. yüzyılı düşünürü olan Nicholas Cuga'nın eserlerinde de karşılaşmak mümkündür.²⁰

Dinsel çoğulculuk kavramını ayrıntılı bir şekilde işleyen bir başka düşünür John Hick'tir. Problem olarak dinsel çoğulculuğun sistematik bir biçimde sunulması, büyük oranda aslında John Hick'in yoğun uğraşlarının bir sonucudur. Onun *Faith and Knowledge* başlıklı doktora tezi, bu alanda sistematik olarak ilk ve en geniş çalışma olarak literatürde yerini almaktadır.

Üzerine dinsel çoğulculuk teorisini oturttuğu temellerin başında 'evrenin dinî açıdan belirsizliği' konusu gelmektedir. Tanrıya inanan ve inanmayanların delillerini inceleyen Hick, bunların hiçbirinin, insanı bir tarafı seçme konusunda kesin bir sonuca vardıracak türden deliller olmadığını savunmaktadır. Örneğin, ateist ya da natüralist yaklaşımın evrenle ilgili açıklamalarına baktığımızda, onlar evrende kaotik bir yapının olduğunu, dolayısıyla insanların ve hayvanların sıkıntılarını kanıt göstererek aşkın bir varlığın olmadığını; diğer taraftan teist biri görülen bu aynı kaotik yapıyı göstererek beşerin manevi yönden olgunlaşmasını sağlayan faktörlerden biri olarak görerek, teizm lehine yorumlayabilmektedir. Bu şekilde evrende dinî açıdan olumlu veya olumsuz kanıt bulmaya çalışan başarısızlığa mahkumdur.²¹

¹⁹ Mahmut AYDIN, "Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülâhaza", *İSAM Dergisi*, sy: 2, 2001, s. 293.

²⁰ Kürşat DEMİRCİ, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ay Işığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 18.

²¹ Ruhattin YAZOĞLU, *a.g.e*; s. 26.

Evrenin dinî açıdan belirsiz olduğu ve Tanrı'nın akılla değil tecrübeyle kavranılabileceği görüşlerine sahip olan John Hick'in numenal – fenomenal ayırımına dikkat çekmek istiyoruz. Kant'tan uyarlanmış olan, bizatihi Gerçek (numena) ve insani ve kültürel olarak algılanan ve tecrübe edilen Gerçek (fenomenal) ayrımı bu meseleye biraz daha açıklık getirebilmektedir. Buna göre, ilahi ilhamlara açık Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve Buda gibi yüksek şahsiyetlerin kendine mahsus yoğun dinî tecrübeleri neticesinde oluşmuş “insani” sistemleriyle, onlar sadece Gerçek olanın kendilerine nasıl göründüğünü tasvir edebilmektedirler. Onların nitelermeleri, dünyalarını anlamak ve yapılandırmak, varoluşlarına anlam vermek için kullandıkları yorumlayıcı kavramlara dayanmaktadır. Aslında tasvir edilemez bir Gerçeği belli bir yorumlayıcı kavramlar, mecazlar ve imajlar kümesi ile açıklamaya çalışmaktadırlar. İşte bu yüzden Gerçek çeşitli yollarla tasvir edilmektedir.²²

Teorisini daha iyi açıklamak üzere, John Hick ayrıca meşhur körler ve fil hikayesini kullanmaktadır. Bu hikayeye göre, daha önce hiç böyle bir hayvan görmemiş bir grup körün önüne bir fil getirildi. Bacağına dokunan filin büyük bir canlı sütun, hortumuna dokunan büyük bir yılan, dişine dokunan ise filin keskin bir saban demiri olduğunu söylemiştir. Hepsi doğru söylemiş olsa da bütün gerçekliğin sadece bir tarafına atıfta bulunarak eksik kıyaslamalarla anlatmış oldular. Hangisinin doğru olduğunu dinler için de söyleyemeyiz; çünkü biz kör insanların file temas edişini görebileceğimiz nihai bakış açısına sahip değiliz. Buna göre, Gerçeği ararken hepimiz kör, kendi bireysel ve kültürel kavramlarımızın tuzağına düşmüş halde bulunmaktayız.²³ Yani dinlerin doğruluğundan bahsetmenin de aynı bu fil örneğinde olduğu gibi göreceli olduğu, tam olarak hiçbirinin hakikati gerçekten mana ifade etmediğini Hick'in görüşlerinden çıkarmaktayız.

²² Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, *a.g.e*; s. 503.

²³ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, *a.g.e*; s. 504.

Bir dinden doğru veya yanlış olduğu şeklinde bahsetmek, bir medeniyetin doğru veya yanlış olduğunu söylemekten daha uygun değildir. Kendine özgü biçimde farklı kavramsal, linguistik, sosyal, politik ve sanatsal formlar içinde gelişen bu tür yapılar, zamanla farklı şekillere bürünmüş oldu.

Geleneksel ekolün temsilcileri sayılan Rene Guenon, Houston Smith ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi düşünürlerin temsil ettiği dinsel çoğulculuk yaklaşımı ise, hakikat tek, değişmez ve sürekli; dinler ise aynı hakikatin farklı kültürler içerisindeki şekilleridir. Formsuz şekliyle bize ulaşması imkansız olan Mutlak, kullandığı formlar itibarıyla görünüşte çeşitlilik arz etmektedir. Farklı formların özde meydana gelen birliği, zahirde değil batında gerçekleşen ve ancak batını yönden bir birikim elde etmiş olan kişilerce idrak edilebilen bir birliktir.

Çoğulculuğun en cazip yanı belki de onu toplumsal barış ve ahenk açısından bakıldığında görülür. Hick'in dinlerin kaynağı ile ilgili açıklamaları, dinin antropolojik, sosyolojik ve psikolojik kaynaklarına yönelik bilimsel açıklamalar ile dinin Tanrısal kaynağı ile ilgili teolojik açıklamaların arasında uzlaşmacı bir tavrı bilimsel açıdan da cazip gelebileceğini görmekteyiz. Ancak beşeri unsura yüklediği ağırlığa rağmen, ne pozitivist bilim adamlarını ne de mistik boyutu ile teologları tam olarak tatmin edebilmiş oldu.

Dinî açıdan bakıldığında çoğulculuğun radikal gözükebilecek yönlerinden biri, dinlerin oluşumundaki ilahi rol, vahiy ve peygamberlik anlayışı karşısında getirdiği genişletilmiş ve yumuşatılmış yorumu olmaktadır. Bir dinin, çoğulculuğun ön gördüğü Tanrı anlayışını kabul etmesi, bütün inançlarını yeniden tasdik etmesi manasına gelir. İslam, Hristiyanlık, Hinduizm gibi dinler farklı boyut ve alanlara ayrıldığı müddetçe böyle bir akım ancak yeni bir mistik ağırlıklı olan bir inançlar sistemi doğurabilmektedir. Var olan dinlerle birlikte hareket etmesine rağmen, aslında onlara yeni bir anlayış sunmaktadır. Teoloji açısından kaygı uyandıracak ve eleştirilecek yönlerin yanı sıra, genel olarak çoğulculuk, özellikle sosyolojik, felsefi ve mistik açıdan bakıldığında üzerinde durulmaya ve düşünölmeye değer gözükmektedir.

Din sosyolojisi alanında incelenme zemini bulunan dini grup ve cemaatlerin birbirleriyle olan karşılıklı münasebetleri konusu, özel bir önem taşır. Çünkü ele aldığımız çalışma kapsamı içerisinde ve konuyu irdeleyen sosyologlarca, dini grup ve cemaatlerin birbirlerine karşı takındıkları tavırlar ve bunun sonucunda ortaya çıkan sorunlar, dinin insan ve toplum hayatındaki önemi ve fonksiyonu açısından, mühim konulara el atma imkanı sağlamaktadır.

Bizden farklı düşünen, davranan, inanan ve hayatını bu farklılıklar içinde yaşayan bir başka kimseye tahammülsüzlük şeklinde anamlandırılan *hoşgörüsüzlük* tutumu, özellikle din mevzu bahis olduğunda insanda temel bir tavır olduğunu görmekteyiz. Bu yaklaşım, hemen hemen her dinin çağrısında yer edinmiş, “*gerçeğe yalnızca kendisinin sahip bulunduğu*” şeklindeki “*mutlakçılık*” iddiası ve bunun beraberinde getirdiği “*tekelcilik, dışlayıcılık (exclusivism)*” anlayışı ortaya çıkmaktadır. İnsanın kendi inanç ve uygulamalarının yanı sıra, onunla birlikte aynı dünyada yaşayan fakat ondan farklı düşünen, inanan, davranan ve yaşayan insanların da bulunduğu bilince olması önemlidir. Dolayısıyla da bu farklılıklar içindeki diğer insanların inançlarına, değerlerine ve yaşayışlarına saygılı ve hoşgörülü olmayı ifade eden “*dini tolerans*” (hoşgörü) kavramı karşımıza çıkmaktadır.²⁴

“*Dini tolerans*” (hoşgörü) kavramı yeni olup, Batı’da, XVI. Yüzyılda, Katolikler ile Protestanlar arasındaki din savaşlarının sonucunda ortaya çıktığını görmekteyiz. Oradan da başka toplum ve kültürler arasında yayılma göstermiştir. Ancak pek çok kültür ve toplumun bu kavramı karşılayacak terimi, deyiimi veya sözcüğü bulunmadığından Batı’daki karşılığı şeklinde kullanılmaktadır. “*Dini tolerans*” kavramı gibi anlaşılan “*dini çoğulculuk*” kavramı da yeni bir kavramdır ve modernleşmeyle birlikte toplumların artan problemlerine bağlı olarak ortaya çıkmış ve şekillenmiş bir kavramdır.²⁵

²⁴ Ünver GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 474.

²⁵ Ünver Günay, *a.g.e*; s. 474.

Tolerans ve çoğulculuk (plüralizm) fikirlerinin gelişme imkanı bulduğu dönem bakımından, Aydınlanma çağı önemli bir yer tutmaktadır. Buna nazaran daha geniş ve makrososyolojik bir pencereden baktığımızda, bu olguların Batı’da gelişip, ardından tüm dünyaya yayılması sürecinde, Rönesans ve Reform hareketlerinin başı çektiği önemli gelişmeler etkili olmuştur. Büyük coğrafi keşifler, sanayileşme, beraberinde şehirleşme, modern eğitim-öğretim ve kitle iletişim ve ulaşım araçlarının hızlı yayılma göstermesi, demografik açıdan meydana gelen patlamalar ve bunlarla birlikte geleneksel toplum yapılarında gözlemlenen hızlı ve köklü değişimler modern tolerans ve çoğulculuk fikirlerinin gelişmesine imkan tanımıştır.²⁶

B. ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olmasına rağmen çok kültürlülük, sosyal bilimlerde bir ‘terim’ olarak yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır. Sıfat olarak ilk kez, 1941 yılında İngilizcede eski milliyetçiliklerin bir anlam ifade etmediği, önyargısız ve bağısız bireylerden oluşan kozmopolit bir toplumu ifade etmek için kullanıldı. İsim olarak ise, 1970’li yılların başında Avustralya ve Kanada’da, aynı zamanda bu toplumların bir özelliği olan kültürel çeşitliliği teşvik eden devlet politikaları için kullanılan bir terim oldu. Nitekim 1970–1980 yılları arasında kapağında çokkültürlülük geçen bütün kitaplar ya Kanada’da ya da Avustralya’da basılmıştır. Terim, ünlü Oxford sözlük literatürüne ancak 1989 yılında girmiştir.²⁷

Çokkültürlülük, geçmişi aslında insanlık tarihi kadar eskilere dayandırılması gereken bir paradigma olarak düşünülse de, bir kavram olarak sosyal bilimlerde yerini alması yakın zamanlara tekabül etmektedir. Farklılıkları bir arada yaşatmak ve birlikte yaşamayı yönetmek demek de olan çokkültürlülüğün ilk olarak ortaya çıkışı Batı dünyasında gerçekleşmiştir.

Batı ülkelerinde göçlerle ortaya çıkan veya imparatorluk ve sömürge döneminden geriye kalan farklı etnik, dinsel ve kültürel grubun bir uyum içinde

²⁶ Ünver Günay, *a.g.e*; s. 474.

²⁷ Milena DOYTCHIEVA, *Çokkültürlülük*, çev. Tuba AKINCILAR ONMUŞ, İletişim Yayınları, 2014, s. 36.

beraber yaşamasını sağlamak önemli bir sosyal ve siyasal sorun olarak ortaya çıkmıştır. Tam da bu noktada çokkültürlülük en fazla ön plana çıkan popüler bir söylem veya yaklaşım olarak sosyoloji sahnesinde yerini almıştır.

Çokkültürlülük kısaca, etnik ya da dini açıdan kültürel çeşitliliği ifade eder. Kültürel çeşitlilik herkes açısından farklı anlamlar ifade eder. Çeşitli ideoloji ve bakış açılarına göre birçok tanım yapılmıştır. Yapılan tanımlar göz önünde bulundurulduğunda, çokkültürlülük kavramında çokluk içinde birlik ya da birlik içinde çokluk vurgusunun tartışmaların esasını teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Çokkültürlülük, kültürel çoğulculukla karakterize edilen toplumlar için kullanılan bir terimdir. Bir ideal olarak çok kültürcülüğün, kültürel çeşitliliği övmesi nedeniyle, erken dönem ırk, etnisite ve göç araştırmalarının pek çoğunda var sayılan asimilasyoncu fikrin tam karşısı bir modeli ifade ettiği görülür.²⁸

Kültürel çeşitliliğin bakıldığında farklı anlamlar içerdiği görülür. Birbirinden farklı ideoloji ve bakış açılarına göre çok sayıda tanım yapılmıştır. Yapılan anlamlandırmalar göz önünde bulundurulduğunda, çokkültürlülük kavramında çokluk içinde birlik ya da birlik içinde çokluk vurgusunun tartışmaların ana gündemini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bakıldığında oldukça yeni bir çalışma sahası olmakla birlikte, ilgili literatür tarandığında, çokkültürlülük konusunda yapılan çalışmalarda, üç ana eğilimin öne çıktığı söylenebilir. Bunlar:

1. Felsefi yaklaşımlar: James Taylor, Michael Walzer, Jurgen Habermas ve J. Bordley Rawls gibi filozoflarca temsil edilen bu yaklaşım, normatif bir bakış açısıyla mevcut durumu tespit etmekten öte, yapılması gerekenler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu düşünürlerin tartışmaları normatif spekülasyonlar üzerine kurulu olduğundan doğal olarak oldukça ses getirmişlerdir.

2. Tarihi-sosyolojik temelli yaklaşımlar: Alain Touraine, Ronald Takaki, Nathan Glazer, Denis Lacorne gibi sosyolog ve tarihçiler, kültürel ve kimliksel çeşitliliğe

²⁸ Gordon MARSHALL, çev. Osman AKINBAY- Derya KÖMÜRCÜ, “Çokkültürlülük”, Sosyoloji sözlüğü, 2009.

jeneolojik bir yaklaşımla, bu çeşitliliğin hem tarihsel ve coğrafi olarak bir toplumsal olgu olduğunu anlamaya çalışmışlardır. Böylece çokkültürlülük tartışmalarının, birbiriyle çatışan ve rakip olan, cemaatler halinde ayrılmış sosyal gruplar arasındaki iktidar paylaşımının konusu olduğunu sonucuna varırlar.

3. Hukuki temelli yaklaşımlar: Will Kymlicka, Norbert Rouland ve John Rex gibi geneli aktif olarak siyasetle ilgilenmiş düşünürler, bu konuya sivil toplum ile siyasal iktidarın uzlaşmasına odaklanmakta ve azınlıklara yönelik tanınan haklarla, bunların kullanımıyla ilgili hukuksal-siyasal çözümler üzerinde durmaktadırlar.²⁹

Çokkültürlülük toplumsal kimliğin, var oluşun, grup haklarının sınırlarının ve kültürlerarası ilişkilerin kurallarının onları belirleyenler tarafından değil, onlardan etkilenenler tarafından yeniden şekillendirilmesidir. Kimliğe ırk, cinsiyet, sınıf gözlüğüyle değil, kültür penceresinden bakma, toplumsal bağları tek yönlü değil çok yönlü okuma ameliyesidir.

Dünya üzerinde tek bir evrensel doğrunun olmadığına inanmak da demek olan çok kültürlülük, insanlar sayısınca doğrunun; farklı gruplar, kültürler ve etnik topluluklar sayısınca yaşam tarzının varolduğu gerçeğini kabul etmektir.

Bahsedilen kültürel çeşitlilikle alakalı olarak Kur'an'ı Kerimde zikredilen şu ayet emsal teşkil eder niteliktedir: “*Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması O'nun ayetlerindendir (varlığının belgelerindendir) ...*”³⁰ Ayette geçen diller, kültürü; renkler ise ırkı ifade etmektedir. Bunların çeşitliliği ve değişikliği de çok kültürlülüğün felsefesine uymaktadır.³¹

²⁹ Nuri BİLGİN, “Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik“, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 80. Sayı, (Bahar 2005), s. 56.

³⁰ Rûm – 22.

³¹ Yümnî SEZEN, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 158.

İnsanoğlunun kendi eliyle ortaya çıkardığı kültürel çeşitliliğin, sağlıklı bir biçimde algılandığı ve yönetildiği takdirde zenginliğe; aksi durumda ihtilafa ve hatta çatışmalara yol açabileceği muhtemeldir. Kültür, bu durumda anahtar kavram olmaktadır. Zira en geniş tanımıyla kültür, doğanın verdiklerine karşılık insanoğlunun ürettiği hemen her şeydir. Bu dini kültür için de geçerlidir. İslam inancına göre semavi dinler kültürden doğmamışlar, ancak zamanla içinde bulundukları toplumda kültürleşmişlerdir. Yani din ilahi kaynaklı olsa da, o dinin zamana ve koşullara göre yorumlanması olan din anlayışı ya da dini kültür insan ürünüdür. Ancak bunlar birbirine karıştırıldığı, din anlayışının dinin bizzat kendisi gibi muamele gördüğü durumlarda içinden çıkılmaz hale gelebilmektedir. Tarihteki mezhep savaşları bu çerçevede ele alınabilir.

İslam tarihindeki örnek olaylar bize, dini çeşitliliğe bakışın sosyal ve politik koşullara göre değişebileceğini göstermektedir. Geçmişte tarikatlar, günümüzde cemaatler, sadece dini hayatın değil, Türk siyasi ve toplumsal yapısının ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Doğası gereği bu gruplar çeşitlilik arz etmektedirler ve her biri yaptıklarıyla din hizmetlerinin bir parçasını tamamlamaktadırlar. Aralarındaki farklılık alanları temel konularda değil, ayrıntılarda ve metottadır. Dini gruplar arasındaki bu farklılıklar, sağlıklı bir biçimde algılandığı ve yönetildiği takdirde zenginliğe; aksi durumda ihtilafa ve hatta çatışmalara yol açabilmektedir.

C. KAPSAYICILIK

Kapsayıcılığın tarihine bakıldığında her ne kadar daha önceki yüzyıllarda bu algıyı çağrıştıran bazı düşünceler üretilmiş olsa da içinde bulunduğumuz yüzyıl, kapsayıcılık olarak nitelendirilebilecek düşüncelerin ortaya çıktığı dönem olarak değerlendirilebilir.

Kapsayıcılık, dışlayıcı paradigma gibi, tek bir dinin doğru ve geçerli olduğunu kabul eder, ancak diğer dinleri değersiz ve şeytani görmek yerine, onları, kesin ve doğru olan dinin bazı yönlerini yansıttığı ve bu dine yönelim sağlayıcı olarak görür.³²

Hristiyan dünyada dinsel kapsayıcılık denildiğinde ilk akla gelen şey, 1965 yılında sona eren II. Vatikan Konsili'dir. Bu konsilin Hristiyan dünyadaki dinsel

³² Cafer Sadık YARAN, Dinsel Kapsayıcılık, İslam ve Öteki, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 67.

kapsayıcılığın tarihi açısından bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Zira bu konsili özel ve farklı kılan şey, konsilin yedinci oturumunda kabul edilen ve diğer dinsel geleneklerin mensuplarıyla ilgili yapılan yorumları içeren ‘Nostra Aetate’ isimli bir belgenin yayınlanmış olmasıdır. Söz konusu bu doküman, Katolik Kilisesinin yüzyıllardır süren ve “Kilise dışında kurtuluş yoktur” ifadesiyle dışlayıcı paradigmasının temel mantığından uzaklaşıldığının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Kapsayıcılık paradigmasını savunanlar, bir yandan kurtuluşun elde edilebilmesini bir dinde belirtilen şartların yerine getirilmesine bağlayarak dışlayıcı paradigmaya yaklaşırken; diğer yandan çoğulcu bir bakış geliştirerek farklı dinler vesilesiyle de Tanrı’ya ulaşmanın mümkün olabileceğini söylerler. Ancak çoğulcu (pluralist) paradigmanın tam tersi olarak, dinleri mutlaklık iddiaları ve hakikate ulaştırma noktasında birbirine eşit görmezler.³³

Hristiyan tarihine bakıldığında, II. Vatikan Konsili döneminde ve sonrasında kapsamacı görüş ve yaklaşımlarıyla Katolik dünyasının bu yeni dünya görüşüne hazırlanmasına katkı sağlayan ve bir anlamda da önünü açan kişiler arasında öncelikle Katolik Teoloğu Karl Rahner (ö. 1984) başı çeker.³⁴

Rahner’in kapsayıcılıkla ilgili görüşleri, bazı yönlerine ılımlı bakmasalar dahi pek çok Katolik teolog ve kapsayıcılık savunucusu din felsefecileri için ufuk açmayı ve çıkış noktası olmayı sürdürmektedir.³⁵

Paradigmanın en önemli temsilcisi olarak Alman Katolik teolog Karl Rahner kabul edilmektedir. Rahner’in bazı görüşleri önceleri Katolik teolog ve din felsefecileri arasında rağbet görmemiş olsa da daha sonrasında kapsayıcılık

³³ Mustafa ÇAKMAK, “Çağdaş Batı Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

³⁴ Mustafa ALICI, *Müslüman- Hristiyan Diyalogu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s: 250.

³⁵ Cafer Sadık YARAN, “Dinsel Kapsayıcılık”, *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 72.

noktasında bir çıkış noktası olmuştur. Onun bu konuda en dikkat çeken yaklaşımı, kendinin geliştirip ortaya koyduğu, öteki dinleri Hristiyanlık'ın kapsamı altına almak demek olan, “anonim (isimsiz) Hristiyanlık” kavramıdır.

Hristiyan teolojisi ve din felsefesi çerçevesinde geliştirilmesi nedeniyle, kapsayıcılık paradigması, sistemli haline yine Hristiyanlık eksenli yaklaşımlarda karşımıza çıkmaktadır.³⁶ Kapsayıcılıkla ilgili görüşleri genel olarak dört maddede özetlenebilir:

- Hristiyanlık, bütün insanlığa hitap eden mutlak bir dindir; diğer dinler onunla aynı derecede ve eşit kabul edilemez.

- Hristiyanlık, teolojik açıdan herkesin kurtulmasını amaçlayan Tanrı iradesinin eseridir ve bu irade kendini Mesih'le ifade etmiş, tarihi olarak da İsrail dinlerinde gerçekleşmiştir. Ona göre, Tanrı'nın rahmeti Hristiyanlığın dışındaki dinlere rağmen değil, onların yoluyla da gerçekleşebilir. Bu durumda, diğer dinler Tanrı'nın merhametine aracılık ettiği sürece meşru kabul edilmelidir.

- Bir Hristiyan başka bir dine mensup bir kişiyle karşılaşır, onu Tanrı'nın kurtarıcı rahmetinden mahrum ve günahkar biri olarak telakki etmemelidir. Başka dinlere mensup olan iman sahipleri, kalplerinin derinliklerinde Tanrı'nın rahmetini benimsedikleri için, Rahner onlara, “anonim Hristiyanlar” demeyi uygun görmektedir. Rahner'a göre onlar, iyi bir hayat sürerek Tanrı'nın rahmetine müsbet karşılık verdikleri müddetçe, objektif Hristiyanlıktan haberdar olmasalar bile, Mesih yoluyla vahyedilene inanmış gibidirler. Rahner'in “anonim Hristiyan” kavramını ortaya atmasının nedenlerinden biri, kurtuluşa sadece Hristiyanların ulaşacağına dair inancıdır. Eğer bir fert kurtulacaksa, mutlaka Hristiyan olmalıdır;

³⁶ Adnan ASLAN, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İSAM Dergisi*, s:2, 1998, s. 151.

eğer Mesih'in dinine inanıyorsa gerçek Hristiyan, değilse "anonim Hristiyan" adını alır.

- Rahner, kilise mensuplarının kendilerini seçilmiş ve kurtulmuş, başka din mensuplarını ise günahkar, zavallılar görmelerinin doğru olmadığını söylemektedir.³⁷

Ona göre Tanrı tüm insanların kurtarılmasını arzu ettiğine göre, Hristiyanlık öncesi zamanlardaki insanlara olan lütfu ve merhameti aynıyla Hz. İsa hakkında hiçbir şey duymamış olan günümüzdeki bireylere de verdiğini düşünmek akla ters düşen bir durum değildir. Rahner'e göre her ne kadar bu insanlar Tanrı'nın faaliyetini kavrama hususunu bir Hristiyan anlayışıyla anlamasalar da yine de Tanrı'nın ruhu, öteki dinlerde ibadet eden insanların hayatlarında bulunmaktadır. İşte Rahner'in *anonim Hristiyanlar* diye ifade ettiği, açık olarak Hristiyan inancından mahrum olsalar dahi, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde Tanrı'yı arayan ve O'na ibadet eden kimselerdir.³⁸

Kapsayıcılığa Hristiyanlık nazarında bakıldığında bu, şu manaya gelmektedir: Onu savunan ve benimseyen Hristiyanlara göre, Tanrı tarafından bütün insanlık için öngördüğü evrensel kurtuluş yolu her bir dinsel gelenekte bulunmaktadır.³⁹

Kur'âna ve İslam tarihine baktığımızda birtakım istisnalar dışında genel olarak diğer inanç sistemlerine karşı kapsayıcı ve kucaklayıcı bir yaklaşım tarzının ön plana çıktığını görmekteyiz. Öncelikle Müslümanlar için temel kaynak olan Kur'an diğer inanç sistemlerine olan baskıyı yasaklıyor.

³⁷ Cafer Sadık YARAN, *a.g.e*; s. 67.

³⁸ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, *Akıl ve İnanç*, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 400.

³⁹ Mahmut AYDIN, *Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 31.

“Hatırlat! Sen sadece hatırlatıcısın. Onlar üzerinde din dayatan bir zorba değilsin”⁴⁰ ‘‘Dinde zorlama yoktur. Artık doğru ile yanlış birbirinden seçilip ayrılmıştır. O halde kim tağutu reddeder de Allah’a inanırsa, kesinlikle kopmaz bir kulba yapışmış olur. Zira Allah Semi (Sınırsız işiten), Alim (sınırsız bilen) dir. ’’⁴¹

Yukarıdaki ayetlerin tesirine binaen vücut bulmuş İslam Medeniyeti genelde diğer inanç sistemleriyle olan iletişimde kapsayıcı ve kucaklayıcı bir rol oynamıştır. İslam tarihine baktığımız zaman Müslüman toplulukların çok kültürlü bir şekilde yaşayabildiklerine şahit olmaktayız.

Evrensel dinlerin felsefelerinde dışlayıcı görüş hakim olsa da, aslında kapsayıcı da oldukları fikri vardır. Pek çok konuda olduğu gibi dini anlamdaki çeşitliliğin oldukça fazla olduğu günümüz dünyasında dışlayıcı anlayış, yerini mecburen çoğulcu yaklaşıma kaydırmak durumundadır. Ötekiyle iletişim ve yakın temas halinde olunması durumu bunu gerekli kılmaktadır.

⁴⁰ Gaşiye, 21-22.

⁴¹ Bakara, 256.

Dinsel Kapsayıcılık – Dinde Kapsayıcılık

Dinsel kapsayıcılık kavramı genel manada bilinmekle beraber, *dinde kapsayıcılık* tabiri de *dinde dışlayıcılık* gibi ilmi okumalar çerçevesinde ivme kazanmış ve geliştirilmiş kavramlardan birisidir. Dinde kapsayıcılığın tanımına bakıldığında, '' aynı dinî gelenek içerisinde kendi anlayışının, mezhebinin ve ekolünün doğru, üstün ve kurtarıcı olduğunu kabul etmekle birlikte aynı gelenek içerisindeki diğer anlayış, mezhep ve ekollerin de doğru, üstün ve kurtarıcı olabileceğini kabul etmek'' şeklinde tarif edilebilir.⁴²

İslam dünyasına bakıldığında dinde kapsayıcılık noktasında karşımıza önemli bir isim çıkmaktadır. İslam âlimlerinin önde gelen şahsiyetlerinden olan ve aynı zamanda da Hanefî mezhebinin kurucusu sayılan Ebu Hanife'nin fikirleri dikkate alındığında, onun bu bağlamda düşünceleriyle dinsel kapsayıcılığa vurgu yapar görünse de, aslında onu "*dinde kapsayıcı* "olarak nitelemek daha uygundur.⁴³ Sözlükte farklı anlamlar taşımakla beraber dinin amacını gerçekleştirmek açısından iman ve islâm aynı konumdadır. Kişide biri varsa diğeri de vardır, yani her Müslüman mümin, her mümin de Müslümandır. Kur'an'daki kullanım da bu yöndedir (el-Bakara 2/136; Yunus 10/84; en-Nahl 16/102), Maturidî ekolü ve onun mensubu olan Ebu Hanife'nin yaklaşımı bu şekildedir.

Hristiyanlık mezheplere ayrılmaya başlamasından itibaren, özellikle Doğu Hristiyanlığını temsil eden Ortodoksların hiçbir birleşmeye yanaşmaması sebebiyle, girişilen bazı birleşme fikirleri hep sonuçsuz kalmıştır. Ancak 1964 yılında Dünya Ortodoks Kiliselerinin en büyük yetkilisi sayılan İstanbul Fener Kilisesi Patriği Athenagoras'ın Kudüs'te Papa ile buluşması, bin yıldan fazla süren bu ayrılığın

⁴² Kazım ARICAN, *Dini Tekelcilik: Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme*, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2013, s. 296.

⁴³ Baki ADAM, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 105.

üstesinden gelinmesi adına ilk adım atılmış oldu. Bu buluşma tarihinin, Hristiyanlıkta resmi yaklaşımın dinde kapsayıcılığa doğru evrilmesinin tohum atıldığı tarih olarak kabul edilmesinin pek de yanlış olmayacağını düşünüyoruz.

Kapsayıcılığın dinsel yönüyle Katolik Kilisesini ele geçirmesi, hemen akabinde dinde kapsayıcılığın da Hristiyan dünyada sözünü ettiren bir kavram olarak öne çıkması pek de şaşırtıcı değildir. İki tavır olarak; çoğu zaman birinin varlığı diğerini de beraberinde getirmektedir.

D. DIŞLAYICILIK

Dışlayıcılık, bir dinin öğretilerinin doğru, diğerlerinin doğru olanlarla çatıştığından dolayı yanlış olduğunu savunan “öğretisel dışlayıcılık”, tek bir dinin kurtuluş ve özgürlüğü sağladığını ve ona götürdüğünü savunan “soteriolojik dışlayıcılık” ve bir dinin dinî tecrübelerinin gerçeğe bağlı olduğunu iddia eden “tecrübeye dayalı dışlayıcılık” şeklinde üç kısma ayrılmıştır.⁴⁴

Dışlayıcılık paradigmasını savunanlara göre, dinin nihai amacı olarak kabul edilen kurtuluş, özgürleşme, insanın kemale ermesi ve bunlar dışında her ne ise o, yalnızca özel olarak bir dinde bulunur veya onun vasıtasıyla elde edilir. Diğer dinler her ne kadar hakikatler içerse de, kurtuluş ya da özgürleşme yolunu sağlamada tek başına yalnızca bir din etkindir. Öteki din mensupları, dindarlıklarında samimi olsalar ve ahlaki yönden dürüst sayılsa bile, kendi dinleri aracılığıyla kurtuluşa eremezler. Kurtuluşa ulaşmak için tek ve doğru yol olan dinden haberdar olmaları ve onu kabul etmeleri zorunludur.⁴⁵

Genelde dışlayıcı paradigmanın iddialarını şu üç noktada toplamak mümkündür:

- Belli bir dinin diğer dinlere nispeten çok özel bir yeri vardır. Tanrı kendini özel yoluyla bu dinle vahyetmiştir.

⁴⁴ Ruhattin YAZOĞLU, Hüsnü AYDENİZ, *Dini Çoğulculuk John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 9.

⁴⁵ Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER, *a.g.e*; s. 383.

- Din asıl itibariyle insani değil, ilahidir. Dolayısıyla onun hakkında karar vermek insana düşmez.

- Bu dünyada cezayı hak eden insanlar daima olacaktır. Herkesi kurtarmak endişesiyle hakikat tahrip edilmemelidir.⁴⁶

Öteki ile ilişkilerde görülen tekелci veya dışlayıcı tavra çoğu zaman belli başlı psikolojik ve sosyolojik sebepler neden olmaktadır. Bu psiko – sosyal etkenlerin başında genellikle stereotip ve önyargılar bulunmaktadır. Birbiriyle çok yakın ilişkiye sahip olan bu iki kavram çoğu zaman birbiri ile karıştırılmaktadır. İnce farklarını göz önünde bulundurarak stereotip, “bir sosyal grubun ismi duyulduğu zaman zihinlerde çağrışım yapan nitelikleri” ifade ederken; önyargı, “bir kişiye sırf bir gruba ait olmasından dolayı olumsuz bir tavır takınma” halini dile getirmektedir.⁴⁷

⁴⁶ Adnan ASLAN, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İSAM Dergisi*, sy:2, 1998, s. 149.

⁴⁷ Kazım ARICAN, *Dini Tekelcilik: Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme*, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2013, s. 15.

2. BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM' DE DİNİ ÇEŞİTLİLİK VE DİNSELÇOĞULCULUK

Günümüzde İbrahimî gelenek olarak nitelendirilen ve bu çerçevede ortak bir kökene sahip oldukları düşünülen Yahudilik, Hristiyanlık ve son din olan İslâm'a baktığımızda, bize toplumsal manada ortaya çıkan tüm karanlık olaylar ve kaoslarla ilgili olarak verdiği mesajı, Tanrı'nın ilahi kudretinin tecelli bularak, insanlığı düzene, aydınlığa ve huzura kavuşturma vurgusudur.

İslâm dininin peygamberi Hz. Muhammed vasıtasıyla bize ulaşan ilâhi hikmet Kur'ân-ı Kerim, tüm kâinata ışık tutan bir rehber olarak gönderilmiştir. Bu bağlamda Yüce Allah Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır:

“Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru, içinde kandil bulunan bir oyuk(tan yayılan ışığa) benzer. O Kandil ki sırça fanus içindedir; o fanus ki, inci gibi parıldayan bir yıldızdır san ki! Ve o kandilin yakıtı, ne doğuda ne de batıda eşine rastlanmayan mübarek bir zeytin ağacından alınmaktadır. Ve o ağacın yağı (öyle arı-duru, öyle parlaktır ki) neredeyse ateş değmeden de ışık verecek. Nûr üstüne nûr. Allah (erişmek isteyen) nuruna eriştirir...”⁴⁸

⁴⁸ Kur'ân, 24: 35;(Bu nakil Muhammed Esed'in Kur'ân Mesajı adlı eserindendir.)

Bu ayet bize gösteriyor ki insanlar Yüce Allah'ın kanununa tam bir teslimiyet içinde bağlandıklarında karanlık ve kaostan kurtularak O'nun ilahi aydınlığına kavuşurlar. Yani bu şu demek oluyor ki, Allah'a tam bir teslimiyetle bağlı olmak kaos ve karanlığın yerini aydınlığa ve nura bırakır.

Gündelik mevzular hakkında ortaya atılan farklı görüşlerin çokluğu, bir üst bağlayıcılığının olmamasına rağmen, insanın anlayış ve düşünce kalıplarını şekillendiren, yönlendiren ya da en azından tetikleyen bir üst varlık olarak kabul edilen, dinlerin merkezi rolünde bulunan Mutlak Varlık etrafında şekillenen görüşler arası sınırların daha kesin ve belirleyici olması tartışılmazdır. Başlangıçtan itibaren insanlık tarihinden beri süregelen bu tür görüş alanlarının sayısı, “küresel bir köy” olma yolunda emin adımlarla ilerleyen dünyada, gün geçtikçe göstermektedir. Sayıları artmakla birlikte, bu çeşitliliklerde görülen çeşitler, zaman geçtikçe daha da fazla iç içe geçmiş durumda bulunmaktadır.

Eski Ahit ve Kur'an'da anlatılan Habil – Kabil olayından örnekendirilerek anlaşılacak sonuçlardan biri, şüphesiz ki insanlık tarihinden bu yana karşılaştığımız ve insanlığı hep meşgul eden mevzulardan biri “bir arada yaşama” sorunudur. Bilinen bütün anlaşmazlık ve çatışmalarda aslında belli bir konu üzerinde farklı görüş ve bakış açılarına sahip olan insanoğlunun yapısı yatmaktadır.

Bilinen bütün anlaşma ve iyi ilişkilerin oluşumuna aynı veya benzer görüşlere sahip olan tarafların varlığı sebep olmaktadır. Ancak bir hususa işaret etmek gerekiyor ki, o da dini çoğulculuk ve hoşgörü meselesi, her ne kadar modern dünyanın bir sorunu olarak görülürse görülsün, aslında bu durum, modern dönem ve onun toplum yapısı ve bu çerçeve etrafında şekillenen yeni ve bu döneme has durum ve şartlara bağlı olmaktadır.⁴⁹

⁴⁹ Ali Coşkun, Din Antropolojisi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s.219

Dini eşitlilik

Dini eşitlilik fenomeni günümüz dini dşncesinin yüzleştiği sorulardan biridir. Farklı dini geleneklerden olan insanların birlikte yaşadığı cemiyetlerin mevcutluğu ve nc bin yıllığın eşiğinde sosyal ilişkilerin ve iletişimin genişlemesi bu önemli meseleye dikkat etmenin sebepleri arasındadır.

Asıl mühim soru, dini çeşitliliği nasıl daha iyi anlamak ve onu izah etmektir? Bu inançlardan yalnız biri mi hakiki, mükemmel ve doğru din diğerleri ise geçersiz ve yanlış beşeri bir yapıdır? Veya biz dünyadaki tüm dinleri hakikatin ve kurtuluşun güneş ışıklarını yansıtan farklı aynalar olarak kabul edip onlarda gerçeğin nurunu görebilir miyiz? Eğer yalnız belli bir dinin taraftarları kurtuluşu elde edebilirse, o zaman Tanrı'nın merhameti, sevgisi ve rehberliği nasıl anlaşılır? Diğer taraftan kurtuluş elde etme olasılığı tüm çeşitli din taraftarları içinse, o halde köklü olarak bir birinden farklı dini inançlara sahip farklı insanlar kurtuluşu nasıl kazanacak? Bunlar gibi önemli ve tartışmalı sorular dini çeşitliliğin ana sorunlarıdır.

Müslüman dşnrler kendi entelektel eğilimleri ve konumlarına uygun olarak bu sorunlarla başa çıkmaya çalışmışlar. Belli ki, önerilen çözümlerden hiç birisi tamamen doğru ve nihai değildir ve böylece kapı daha fazla tartışma için açık kalmalıdır.

Mevcut çalışma Müslüman bir düşünürün dini çeşitlilik, özellikle meşhur kurucusu John Hick tarafından savunulan dini çoğulculuk (pluralism) sorusuna verilen cevaplardan bazılarını analiz etmeye ve eleştirmeye çalıştığı bir çabasıdır. Ayrıca, o İslam kaynaklarına dayanarak İslami cevap önermeye devam etmektedir.⁵⁰

Dinsel Çoğulculuk- Dini Çoğulculuk

Büyük dinlerin ortaya çıkışından ya da vazedilişinden sonra geçen süre içinde, kendileri içinde bazı değişimlerin yaşandığını görmek mümkündür. Bu değişimler bazen o dinlere mensup kişilerin, dinin inanç ve ibadetlere yönelik algılamalarından oluşan farklı yorumlamalara bağlı iç etkenlerle ilişkili olabildiği gibi, bazen de dış etkenlere bağlı olarak diğer inanç sistemleriyle karşılaşması ve zamanla onlardan etkilenmesi şeklinde de gerçekleşmektedir.⁵¹

Mensubu olduğumuz toplumlara baktığımızda, dinsel, etnik ve kültürel açıdan yoğun bir çeşitlikle karşılaşmaktayız. Bu toplumsal zenginliği ifade etmek için farklı anlamlar taşıyan pek çok kavram üretilmiş bulunmaktadır. Bakıldığında yakın manalara geldiği düşünülen bu kavramlar arasındaki anlam karmaşasını önlemek üzere, bazı kavramları açıklamaya çalışacağız.

Dinî çoğulculuk (religious pluralism), daha çok birlik ve bütünlüğü merkeze alan bir dinler teolojisi ya da daha doğru bir ifadeyle, bir dinler felsefesidir. Geçmiş dönemlerde benzeri görüşleri savunanlar olmuşsa da, dinsel çoğulculuk esas itibarıyla John Hick tarafından küresel çapta bir din kuramı ve akımı olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Hick'in gelişmesine öncülük ettiği bu kuram, onun genel din felsefesinin bir parçasıdır.⁵² Hick, günümüz din felsefesinin önde gelen isimlerindendir.

⁵⁰ Muhammed LEGENHAUSEN, *İslam ve Dini Çoğulculuk*, Çev. Ali COŞKUN, Basılmamış Çeviri, İstanbul.

⁵¹ Şinasi GÜNDÜZ, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 24.

⁵² Ruhattin YAZOĞLU, *Dini Çoğulculuk Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 8.

Yüzyılımızın ikinci yarısından bu yana, din felsefesi ve sistematik teoloji alanlarında verdiği pek çok orijinal ve kapsamlı eseri sayesinde, onu, fikirleri farklı kesimlerce tartışılan bir teolog haline getirmiştir.⁵³

Hick'in *An Interpretation of Religion* (Dinin Yorumu) adlı eserinde konuyla ilgili olarak şu ifadeleri görmekteyiz:

“Eğer sadece bir dini gelenek olsaydı, bu halde aynı kasıtlı nesnesi ve dini epistemolojisi olan tüm dini tecrübe ve inançlar bu noktada dayandırılabilirdi. Aslında ise, çok farklı kişisel tanrılara ve kişisel olmayan nihailere tanıklık eden çok sayıda çeşitli, bu tür gelenekler ve gelenek aileleri vardır.”

Hick, çeşitli dinlerin sınırlı biçimlerindeki nihai gerçekliğini, fili tanımlayan kör insanların durumunda olduğumuzu iddia ederek, Mevlana Celaleddin-i Rûmî'den⁵⁴ gözleri görmeyen insanların fili tanımlama örneğini kullanarak izah etmeye çalışmıştır. Bu örneği daha geniş bir biçimde birinci bölümde ele almaya çalıştık. Buna karşı, iddia edildi ki, eğer biz gerçekten bu kör insanlardan birinin durumunda olsaydık ve bu tür çeşitli söylentilerle yüzleşseydik, filin tamamına dair fikrimiz onu tasvir ettiğimiz kadarıyla olacaktı. Oysa ki tüm bu söylentiler aynı fili tanımlamakta fakat diğer yönlerini eksik bırakmaktadır.

Dinsel çoğulculuk en basit manada, farklı dinlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde takınılan tavrı ifade etmektedir. Temelde ise Hristiyan olmayan inançlara karşı Hristiyan teolojisi bağlamında hoşgörü sağlamak girişiminin sonucudur.

⁵³ Cafer Sadık YARAN, *John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk, İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 127.

⁵⁴ Mesnevi, Kkitap III, mısra 1259.

Dini çoğulcuların öne sürdükleri iddia, insanlığın tüm büyük dinlerinin kurtuluş yolları sunması ve onların hepsinin dini hakikati bünyesinde bulundurmasıdır. Düşünörlere göre dinin özü tüm açıklığı ile Hristiyanlıkta anlaşılır, diğler dinler ise Hristiyanlığa yol almadaki basamaklar gibi gözökmektedir. İslam Hristiyanlıktan sonra geldiğine göre bu tür düşünörler için uyumsuzluk teşkil etmekte, fakat onlar bunu genellikle şöyle izah ediyorlar ki, “İslam’dan önce Arabistan’da tam manada Hristiyanlık anlayışı bulunmuyordu ve böylece İslam yine de Araplar için Hristiyanlığa ön hazırlık gibi hizmet verebilir”.⁵⁵

Kapsayıcılık ve dışlayıcılıkta olduğı gibi geniş halk kitlelerinden ziyade, entelektöel seviyesi yüksek kesimlerce tartışılan ve savunulan bir yaklaşım olarak dinsel çoğulculuk, fenomenolojik olarak, dinler tarihinin, geleneklerinin her birinde farklılıkların çeşitliliğini gösterdiğine işaret etmektedir. Felsefi olarak ise, geleneklerin farklı ve birbirleriyle rekabet içinde olan iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belirli bir teoriyi ifade etmektedir.⁵⁶

Dinsel çoğulculuk yaklaşımına göre, Mutlak ve ilahi bir Hakikate ulaşmayı sağlayacak farklı dinler aslında O’nu eşit derecede temsil eden farklı cevaplar ve yollardır. Ezeli ve ebedi Gerçeklik insan idrakinin üstünde olmasıyla birlikte, tüm dinî gelenekler ve toplumlar için ilham kaynağı olarak kabul edilmektedir. Tüm geleneklerde farklı ifadelerle izah edilmesi ise bu ilham kaynağının farklı algılanmasından kaynaklanmaktadır.

Çeşitli dünya dinlerindeki ilahi Varlık idrakleri son aşamada insanoğlunun bir projeksiyonu gibi görölebilir.⁵⁷ Bu tür düşönceler sadece bu yüzyıla ya da hususi bir dine mahsus değildir. İslam geleneğinde İbn Arabi, Mevlana, Gazali örneklerinde bu

⁵⁵ Ali COŞKUN, *İslam ve Dini Çoğulculuk*, Yayınlanmamış çalışma, İstanbul.

⁵⁶ Ruhattin YAZOĞLU, Hüsnü AYDENİZ, *Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşönceleri Etrafında Tartışmalar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006; s. 11.

⁵⁷ Mahmut AYDIN, “Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülahaza”, *İSAM Dergisi*, sy:2, 2001, s. 293.

tür düşüncelerin izlerine rastlanılacağı gibi, Hristiyan dünyasında da XV. yüzyıl düşünürü Nicholas Cuga' nın eserlerinde de rastlanmaktadır.⁵⁸

Dinsel çoğulculuk paradigmasını Batıda tekamüle erdiren düşünürler W. Cantwell Smith ve John Hick olmuştur. Son dönemde ise önemli düşünürlerden geleneksel ekole mensup Seyyid Hüseyin Nasr ve Frithhjoef Schon da bu paradigmayı benimseyen isimlerden olmuştur. Adı geçen düşünürlerden W. Cantwell Smith'e atfedilen dini çoğulculuk paradigması hakkındaki görüş ve anlayışına kısaca değinmek istiyoruz.

Smith, Kanada'nın Toronto şehrinde oldukça muhafazakar bir Prespyteryen ailenin çocuğu olarak 1916 yılında dünyaya gelmiştir. 1938 yılında Toronto Üniversitesinde Arapça ve İbranice alanlarında lisans eğitimini tamamladıktan sonra İngiltere'nin Cambridge Üniversitesinde teoloji eğitimi görür. Ayrıca bu esnada meşhur oryantalistlerden İslam bilimci Banulton A.R. Gibb'in gözetimi altında İslam dini üzerine araştırmalar yapar. 1943'de Hindistan'a uluslararası Hristiyan misyoneri olarak görevlendirilmesinden sonra, orada Müslümanlar arasında “Kanada Deniz Ötesi Misyonerlik Teşkilatı”nın temsilcisi olarak on yıla yakın bir süre misyonerlik faaliyetlerinde bulunur.⁵⁹

Cantwell Smith dendiğinde dini anlama ve farklı dinsel geleneklerin mensuplarıyla diyalog içine girme hususunda, çağdaş dinler tarihçileri arasında onunla özdeşleşen hiç kimse yoktur. Smith'in, özelde İslâm'ın Batı dünyası tarafından, genelde ise büyük dünya dinlerinin anlaşılması hususundaki katkıları büyük olmuştur. Onun şu meşhur ilkesi, dünya dinleri ve aynı zamanda İslâm'la ilgili yazdığı yazılarda ve konferanslarında felsefesinin temel taşı olmuştur: “Bir inanç

⁵⁸ Kürşat DEMİRCİ, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ay Işığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 18.

⁵⁹ Mahmut AYDIN, “Kutsal Kitap Olarak Kur'an: Çağdaş Bir Hristiyan Değerlendirmesi (Wilfred Cantwell Smith Örneği)”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy:12-13, s. 216.

sahibinin diğer dinler hakkında söylediği hiçbir ifade, o dinlerin taraftarlarınca doğru olarak tasdik edilmedikçe doğru değildir.”⁶⁰

Kanadalı Dinler Tarihçisi Smith, bu ilke ışığında Kur'an'ı anlamaya yönelik faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. O, kendisinden önce yapılmış olan Kur'an'la alakalı çalışmaları, eksik ve ön yargılı çalışmalar olarak nitelendirir ve reddeder. Bunun sebebi ise, Batılı Kur'an araştırmacılarının söyledikleri ve savundukları fikirlerin, Müslümanlar tarafında doğruluğu tasdik edilmediği sürece inandırıcılığının mümkün olmadığıdır.⁶¹

Houston Smith, Rene Guenon ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi düşünürlerin temsil ettiği dinsel çoğulculuk yaklaşımı, geleneksel ekol olarak isimlendirilmektedir. Bu ekolün temsilcilerine göre hakikat tek, değişmez ve sürekli; dinler ise aynı hakikatin farklı kültürler içerisindeki formlardır. Formsuz şekliyle bize ulaşması imkansız olan Mutlak, kullandığı formlar itibariyle görünüşte çeşitlilik arz etmektedir.

Geleneksel ekolün ileri sürdüğü tezlere yönelik en dikkat çeken eleştiri, farklı din ve gelenekleri kendi bütünlüğü içerisinde kabul ederek, aralarındaki farklılık ve çelişkileri izah edemediği şeklindedir. İkinci önemli eleştiri bilgi edinimindeki elitizasyondur. Dinlerin aşkın birliğinin sadece belirli kişiler tarafından idrak edilebilir olduğunu kabul edersek, bu elitlerin hangi kriterlere göre belirleneceği ciddi bir sorun teşkil etmektedir.⁶²

⁶⁰ Mahmut AYDIN, “Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith’de Dinsel Çoğulculuk”, *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 83.

⁶¹ Mahmut AYDIN, “Kutsal Kitap Olarak Kur'an: Çağdaş Bir Hristiyan Değerlendirmesi (Wilfred Cantwell Smith Örneği)”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy:12-13, s. 213.

⁶² İlhan KUTLUER, Erol KILIÇ, Adnan ASLAN, *Notlar 1: S. Hüseyin Nasr'da Gelenek, Tasavvuf ve Dini Çoğulculuk*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2004, s. 35.

A. DIŞLAYICILIKLA İLGİLİ AYETLER

- a) “... *Bugün size dininizi ikmâl ettim, size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı beğendim... Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhamet edicidir.*”⁶³

Mâide suresi 3. ayeti, dışlayıcılığa delil olarak ileri süreceğimiz mesajlar içermektedir. Bu ayet hakkında Muhammed Ali Es-Sâbuni’nin kaleme aldığı, kendi tefsiri olan *Safvetü’t Tefâsir*’de (Tefsirlerin Özü) şöyle bahsetmektedir: “Bugün, helali ve haramı açıklamak suretiyle sizin için için şeriatı kemale erdirdim. Dinler arasından size İslam dinini seçtim. İslâm dini, Allah’ın razı olduğu ve ondan başkasını kabul etmediği bir dindir.”⁶⁴

Ayetle ilgili olarak İslam bilginlerinden Zemahşeri (ö.538/1144)⁶⁵, tefsirinde şöyle bahsetmektedir: “Düşmanlarınızın işini bitirdim, onlara karşı üstünlüğünüzü

⁶³ Mâide, 3.

⁶⁴ Sâbuni, *Safvetü’t-Tefasir*, Çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, cilt 2, 2010, s. 66.

⁶⁵ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144).

el-Keşşâf adlı tefsiriyle ön plana çıkmış, Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan, Mu‘tezile âlimi. 7 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde Zemahşer’de doğmuştur.

sağladım. Üsteki eli sizin eliniz kıldım, onlar (kâfirler) üzerinde egemen olan bundan böyle siz olacaksınız. Sanki Rabbimiz şöyle der gibidir: ‘Bugün sizin dininizi kemale erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi de böylece tamamlamış oldum.’ Çünkü İslam nimetinden daha Yüce, daha üstün ve daha mükemmel bir başka nimet yoktur. Dinler arasından size İslam dinini seçtim. Aynı zamanda bu dinin, sadece ve tek olarak bu dinin razı olduğum bir din olduğunu da size bildirdim. Nitekim Yüce Allah şöyle buyuruyor: ‘Kim İslam’dan başka bir dine yönelirse, (bu) ondan asla kabul edilmeyecektir. O, ahirette de kaybedenlerden olacaktır.’⁶⁶; ‘İşte bu, sizin ümmetiniz tek bir ümmettir. (Âl-i İmran, 85)’⁶⁷

Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942)⁶⁸ ise ele aldığımız ayetle ilgili şu yorumlarda bulunmuştur:

“...bugün sizin dininizi kemaline erdirdim, size bütün iman, akaid ve ahlâk kurallarını koydum ve en mükemmel teşri usulü ve içtihat kanunlarını öğrettim, bundan sonra bu ahkâmın, bu helal ve haramın nesholunma (kaldırılma)sı ihtimali kalmadı, ve size nimetimi tamamladım. Size din olmak üzere İslâm’ı beğendim, ona razı oldum ki, Allah katında beğenilen din başkası değil, ancak odur. İşte sayılan haramlar, bu en mükemmel din ve bu tam nimet ve bu İslâm cümlesindendir. Şu halde Müslümanlar bundan böyle başka tebliğleri beklemeyerek ve bu haramların kaldırılabilceğini hatıra getirmeyerek bu din gereğince akitlerini yerine getirmeye özen

“Hâtemü’l-Mu‘tezile” diye anılması bu mezhebe bağlılığının güçlülüğünü göstermektedir. (bkz. *DİA*, cilt 25, s. 329-330.)

⁶⁶ Âl-i İmran, 85.

⁶⁷ Zemahşeri, *el- Keşşaf*, Çev. Harun Ünal, cilt 2, 2016, s. 600-601.

⁶⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942)

Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsiriyle tanınmış, son devir din âlimlerindendir. İtikadî konuları desteklemek maksadıyla felsefeye yönelen Elmalılı aynı zamanda devrin önemli bir kelâm âlimi olma vasfı da taşımaktadır. *Hak Dini Kur'an Dili*, kırk sekiz yaşında iken başlayıp altmış yaşında tamamladığı tefsiri olup en meşhur eseridir. (bkz. *DİA*, cilt 11, s. 57-61)

göstermeye ve ilahi nimetler ile nimetlenmiş olmaya devam etmelidir.”⁶⁹

Kur’ân Yolu tefsirinde ayetle ilgili şöyle bahsedilmektedir:

“Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim” mealindeki bölümün *Vedâ Haccında* nazil olduğuna dair rivayetler yanında (bk. *İbn Kesir*, III, 23), bu ayetin parça parça değil bütün olarak *Vedâ haccından* uzun zaman önce bayram arefesine rastlayan bir cuma gününde inmiş olabileceği kanaatini taşıyanlar da vardır. Bu görüşü savunan Süleyman Ateş’in konuya ilişkin açıklaması şöyledir: Bu rivayete bakılırsa bu cümle, ayetten ayrı olarak inmiş, sonradan ayetin içine konmuştur. Eğer bu cümle ayetle beraber inmemiş ise, bunun, haram kılınan etleri anlatan ayetin içine konmasını gerektirecek bir şey yoktur.

Kanatimize göre parça parça değil bütün olarak inen bu ayetin, kendinden önceki iki ayetle sıkı bağlantısı vardır. Üstteki ayette ‘Size bildirilecek olanlar dışındaki hayvanlar’ mealindeki (illa ma yûtla aleyküm) cümlesiyle haram olan hayvanların okunup açıklanacağı belirtilmiş, hemen ardından da haram olan hayvanlar açıklanmıştır. Bunlar açıklandıktan sonra da, bu emirlerle ve yasaklarla dinin tamamlandığı, Allah’ın tamamladığı dine uyulması gerektiği vurgulanmıştır. Ateş’e göre Hz. Peygamber *Veda haccında* ashabına hitap ederken dinin güçlenip tamamlandığını, artık kafirlerden korkulmaması gerektiğini vurgulamak için bu ayeti okumuş, daha önce bu ayetten haberdar olmayan Müslümanlar, ayetin *Veda haccında* indiğini sanmışlardır. (din ve İslâm hakkında bilgi için bk. *Âl-i İmrân* 3/19).⁷⁰

⁶⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, cilt 3, s. 158.

⁷⁰ *Kur’an Yolu Tefsiri*, cilt: 2, s. 208-217.

- b) *“Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah’ın ayetlerini inkar edenler bilmelidirler ki Allah’ın hesabı çok çabuktur.”*⁷¹

Dışlayıcı görüşü savunanların, iddialarını dayandırdıkları Kur’an ayetlerinden bir diğeri de yukarıda meâlen zikrettiğimiz Âl-i İmran suresi 19. ayet-i kerimesidir. Ayet kesin bir dille İslâm dinine vurgu yapmaktadır. İslâm âlimlerinden Seyyid Kutup’un (ö.1966)⁷² ayet hakkındaki görüşleri şöyledir:

“O İslam ki, kuru bir iddiadan ibaret değildir, sadece bir sembol değildir, sadece dil ile söylenen bir sözcük değildir, hatta kalbin huzur içinde kapsamına aldığı bir düşünce de değildir...Allah’ın insanlar için kendisinden başka hiçbir dini kabul etmediği İslâm, teslim olmakla gerçekleşen İslâm’dır... İtaat ve bağlılıkla gerçekleşen İslâm’dır. Kulların aralarında Allah’ın kitabını hakem tayin etmekle gerçekleşen İslâm’dır...”

*İslâm, uluhiyet ve otorite birliğinin kabul edilmesidir, birlenmesidir... Halbuki ehl-i kitap Allah’ın yüce zatı ile İsa (a.s)’ın zatını karıştırdıkları gibi, Allah’ın iradesiyle İsa (a.s)’ın iradesini de karıştırıyorlardı. Bu düşüncelere bağlı olarak aralarında şiddetli anlaşmazlıklara düşüyorlardı... Müşrikler de ehl-i kitap da açıkladığımız anlamı ile İslâm’a çağırılmaktadır...”*⁷³

⁷¹ Âl-i İmran, 19.

⁷²Seyyid b. Kutb b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzîlî (1906-1966).

9 Ekim 1906’da Mısır’da doğmuştur. Seyyid Kutub hayatı, eserleri ve idamıyla, XX. yüzyılın ikinci yarısında gelişme gösteren İslâmî düşünce ve hareketler üzerinde büyük bir tesir bırakmış önemli bir fikir adamıdır. (bkz, *DİA*, cilt 37, s.64-68)

⁷³ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl-il Kur’ân*, cilt 2, s. 56-57.

Müslümanlara göre tek mutlak yol, Hz. Muhammed aracılığıyla tebliğ edilen ve insanları Allah'a ve dolayısıyla da kurtuluş olan cennete ulaştıran İslâm'dır. O, Allah tarafından, tüm insanlık için Hz. Muhammed'e vahyedilen en son ve en mükemmel dindir. Dışlayıcı fikrin savunucularına göre, bu dinin dışında olanların kurtuluşa erme ve cennete girmeleri imkansız görülmektedir.⁷⁴ Ancak, Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen İslâm'ı benimseyip, gereklerini yerine getirmek şartıyla, tüm insanların Allah tarafından kabul edilip cennete girmeleri mümkün olur.

Hristiyan dışlayıcılığına baktığımızda, savunucularına göre Tanrı'ya ve dolayısıyla da mutlak kurtuluşa götüren yol olarak İsa- Mesih görülmekte, aynı zamanda O, tüm insanlar için bağlayıcı ve Tanrı'nın tek vahyi olarak kabul edilmektedir. Böylelikle İsa-Mesih inancı, diğer tüm din ve inançların yegâne ölçütü sayılır.⁷⁵ Bu dışlayıcı görüşün savunucuları olan Hristiyanların iddialarını dayandırdıkları iki İncil ayeti şöyledir:

- “İsa, ben tek yol, tek hakikat ve tek yaşamım, ben aracı olmadıkça kimse Baba'ya gelemmez dedi;”⁷⁶
- “Başka hiç kimse için kurtuluş yoktur. Çünkü göğün altında, insanlar arasında bizi kurtarabilecek verilmiş başka bir ad yoktur.”⁷⁷

İslâm müfessirlerinden Zemahşeri'ye göre bu ayetin işaret ettiği husus;” İslâm dininin, Adalet ve Tevhid inancı olduğuna şahitlik ettiğidir. Kitap Ehli'nden kasıt, Yahudilerle Hristiyanlardır. Onların ihtilafa düşmeleri de, İslâm'ı terk etmeleridir. İslâm'ın terki demek, Tevhid ve Adalet'i terk demektir.”⁷⁸

Dışlayıcılığın en dikkat çeken yönü olarak, Allah'ın tüm kainatı ve insanlığı kuşatan yüce rahmetini sınırlandırıcı konuma getirmesi gösterilebilir. Allah'ın

⁷⁴ Mahmut AYDIN, *Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 27.

⁷⁵ Mahmut Aydın, *a.g.e*; s. 27.

⁷⁶ Yuhanna, 14:6.

⁷⁷ Resullerin İşleri, 4:12.

⁷⁸ Zemahşeri, *a.g.e*; cilt 2, s. 40-41.

rahmeti sınırlandırılmaz. İslâm, tüm insanları muhatap alacak ve onların karşılaştığı tüm sorunları ve sıkıntıları çözecek kadar da geniş kapsamlıdır. Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerim'de, Hz. Muhammed'e gelen din⁷⁹ ve ondan önceki bütün peygamberlerin getirdiği din aynı ve hepsi İslâm olarak kabul edilmiştir.⁸⁰

Kur'an Yolu tefsirinde ayetle ilgili şu bahis geçmekte ve ayrıca diğer değindiğimiz müfessir yorumlarından farklı olarak *din* ve *islâm* kavramları da ele alınarak ayete açıklık getirilmektedir. (Dışlayıcılık paradigmasıyla alakalı delil olarak gösterilen ayetler sonrasında *din* ve *islâm* terimlerine konumuz kapsamında yer vereceğiz):

“Sözlükte *din* ‘gerek ödül gerekse ceza şeklindeki karşılık’ anlamında olup, tâbi ile (uyan) kudret sahibi metbû (uyulan) arasındaki ilişkiyi ifade eder... Kanaatimize göre Kur'ân-ı Kerim dışındaki ilahi kitaplarda o kitaba tâbi olacaklar için bir *din* adı konmadığı, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi isimlendirmelerin daha sonra ortaya çıktığı ve bunların o peygamberin tâbilerine sonradan verilen adlar olduğu dikkate alınırsa ‘Doğrusu Allah katında *din* İslâm’dır’ ifadesinin anlamı daha iyi anlaşılır.”⁸¹

İslâm: “Sözlükte ‘kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak’ anlamlarındaki *silim* (*selm*) kökünden türemiş olan İslâm’ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe kelimeyi “boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek”, İbn Manzûr da “boyun eğmek (*inkıyâd*) ve itaat etmek” şeklinde açıklamıştır. Kur'an'da İslam kelimesi sekiz yerde geçmekte, ayrıca çok sayıda ayette aynı kökten fiil ve isimler bulunmaktadır.

⁷⁹ Mâide, 3.

⁸⁰ Âl-i İmran 85; Nisâ 125; Mâide 3; Şuâra 13.

⁸¹ *Kur'an Yolu Tefsiri*, cilt 1, s. 522.

Dinin çeşitli tanımlarının ortak noktası, zihnen varlığı kabul edilen üstün güce veya güçlere karşı duyulan kalbî bağıllık ve teslimiyet duygusu ile bu kabulün gerektirdiği davranışların (ibadetler) ifasıdır. Vahiy geleneğine göre İslâm hem ilk hem de son dindir. Dolayısıyla Allah katında yegâne din İslâm'dır (Âl-i İmrân 3/19) ve Hz. Âdem'den son peygambere kadar devam eden vahiy geleneğinde bütün peygamberlerin getirdiği dinin özünü İslâm, yani Allah'a teslimiyet kavramı oluşturmaktadır. O halde bütün peygamberler "Allah'ın dini, hak din, dosdoğru din, hâlis din" olarak adlandırılan İslâm'ı tebliğ etmişlerdir (Âl-i İmrân 3/83; et-Tevbe 9/33, 36; ez-Zümer 39/3). Buna göre İslâm'dan başka bir din aramak anlamsız ve geçersizdir (Âl-i İmrân 3/85; Taberî, III, 329-339; Fahreddin er-Râzî, VIII, 100-110).”⁸²

Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin tarihsel geçmişine bakıldığında, bu dinin müntesipleri için bir isimlendirmenin sonradan ortaya çıktığı görülmektedir. “İslâm” terimi bir dinin adından ziyade Allah tarafından ilk olarak Hz. İbrahim vasıtasıyla bütün insanlığa gönderilen ve daha sonra da Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed gibi sonraki peygamberler tarafından onaylanan bir inancı ifade ettiği kolayca görülebilir.”⁸³

“Kendilerine kitap verilenler” ifadesi genellikle Ehl-i kitap tabirinin içeriğine göre anlaşılmıştır... Bütün ilahi dinler Allah'ın birliği esasına dayalı olduğu için, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslam dini ile diğer peygamberlerin getirdiği dinler temelde birleşir. Müslüman bilginlerin bir kısmına göre İslam dini ve İslam ümmeti tabirleri sadece Hz. Muhammed'in getirdiği din ve onun mensupları için kullanılabilir.

⁸² DİA, cilt 23, s. 37-42.

⁸³ Mahmut AYDIN, *Hıristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 103.

Ayette Ehl-i kitabın ancak ilim geldikten sonra ihtilafa düştüğünün ifade edilmesi, kendilerine yeterince açık ilahi bildirim yapıldığı ve bu açıdan hiçbir mazeretleri bulunmadığı halde, sırf kendi kusurları sebebiyle, çıkar düşüncesi ve beşeri tutkular uğruna ayrılığa düştüklerini ve çatışmaya girdiklerini belirtmek içindir.’ Aralarındaki hak tanımazlık yüzünden’ şeklindeki gerekçeden hareketle, burada kastedilenlerin Yahudiler veya Hristiyanlar yahut her ikisi olduğuna dair açıklamalar yapılmıştır.

Tarihî bilgilerin ışığında, burada, ilâhî vahye muhatap toplumların vahyin sağladığı aydınlığı değerlendirip barış ve uygarlık yolunda ilerlemek yerine kişisel ihtiraslarla akliselimi dışlamalarının, özellikle çıkar çatışmaları üzerine temellenen dinî fırkalara ayrılmalarının eleştirildiği söylenebilir. Bu uyarıya rağmen Kur’an’a inananların aynı hatayı tekrar etmeleri, ilâhî mesajı beşeriyete en güzel biçimde ulaştırma misyonunu yerine getirebilmelerinde ve medeniyet yarışında lâıyk oldukları yeri almalarında önemli bir engel oluşturmuştur”⁸⁴

Al-i İmran suresi 19. Ayetinde geçmekte olan *İslâm* terimi, dışlayıcılar tarafından, yalnızca Hz. Muhammed vasıtasıyla tebliğ edilen *İslâm* olarak kabul edilip kendi görüşlerine dayanak olarak gösterilmektedir. Al-i İmran suresinin 19, 85 ve Mâide suresinin 3. ayetlerinde geçen *islâm* terimi, Kur’an-ı Kerim’in genel mesajı bağlamında incelendiğinde “bir dinin adından ziyade Allah tarafından ilk olarak Hz. İbrahim aracılığıyla tüm insanlığa gönderilen ve sonrasında da Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed gibi sonraki peygamberler tarafından onaylanan bir inancı”⁸⁵ ifade ettiği görölmektedir.

⁸⁴ *Kur’ân Yolu Tefsiri*, cilt 1, s. 522-525.

⁸⁵ Mahmut Aydın, *a.g.e*; s. 103.

c.) **“Kim İslâm’dan başka bir din ararsa, o din ondan kabul edilmez ve ahirette hüsrana uğrayanlardan olur.”**⁸⁶

Dışlayıcı anlayışın delil olarak gösterdiği Kur’an-ı Kerim ayetlerinden bir diğeri de Al-i İmran suresi 85. ayetidir. Bununla ilgili olarak *Fî Zılâli’l Kur’ân*⁸⁷ adlı tefsirde şöyle bahsedilmektedir:

“Bu birbirini izleyen ayetler varken İslâm’ın gerçeğini saptırmaya yol yoktur. Ayetleri eğip bükerek ve onları anlamlarından saptırarak İslam, Allah’ın tanımladığı şekilden başka bir tarzda tanıtılamaz. Bu, bütün evrenin boyun eğdiği İslâm’dır. Evren, Allah’ın belirlediği ve idare ettiği nizama boyun eğerek bu İslâm’a uymaktadır.

Öyleyse anlamını ve gereğini yerine getirmeden ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ şهادetine uymadan, kelime-i şهادeti söylemek asla İslâm olmayacaktır. Şهادetin anlamı ve gerçeği, ilahlığı ve hakimiyeti, ‘Bir’e indirgemek, kulluk ve yönelişte birliği sağlamaktır.

“Muhammed, Allah’ın elçisidir” şهادetinin anlamı ve gereği olmadan da İslâm olmaz.

*Öyleyse ilahlık, gayb, kıyamet, Allah’ın kitapları ve peygamberlerinin gerçek olduğunu kalp ile tasdik etmenin yanında bu tasdiği kapsamlı uygulaması ve daha önce belirttiğimiz realiteye dayalı hakikat olmadan İslâm’dan söz edilemez.*⁸⁸

Seyyid Kutup (ö.1966) ayetin tefsirinde, İslâm vurgusunu net bir şekilde yapmakta, ayrıca İslâm dininin vasıflarından da bahsetmektedir. Yine aynı zamanda

⁸⁶ Âl-i İmran 85.

⁸⁷ Seyyid Kutub’un (ö. 1966) Kur’ân-ı Kerîm tefsiri. *Fî Zılâli’l-Kur’ân* adlı eser, müfessirin duygu ve düşünceleriyle pratik tecrübelerini yansıttığı, Kur’an’ın yeni bir yorumu veya böyle bir yorum için deneme özelliğini taşımaktadır. (bkz. *DİA*, cilt 13, s. 50-51.)

⁸⁸ Seyyid Kutup, *Fî Zılâli’l Kur’ân*, cilt 2, s. 122-123.

İslâm dininin olmazsa olmazlarından şهادete de dikkat çekilmektedir. Bu ifade Hıristiyan geleneğindeki İsa-Mesih inancını da dışlayan bir delil olarak karşımızda durmaktadır.

Ele aldığımız ayetle ilgili olarak bir başka İslâm müfessiri Elmalılı H.Yazır (ö1942), şu ifadeleri kullanmakta, yaptığı İslâm vurgusunu, tefsirinden net bir şekilde anlamaktayız:

“İşte ilâhi tevhidin zorunlu bir sonucu olmak üzere bütün peygamberler ve ilâhi kitaplar Allah’a karşı değil, Allah’ın olmaları ve ancak Allah’a kulluk etmeleri yönünden iman edilmedikçe İslâm’ın ve tevhidin manası tahakkuk etmez... Hak din olan İslâm’ın esası, bu tevhid imanı ile Allah’a teslim olmaktır... Anlaşıldı ki Allah katında makbul olan din İslâm’dan ibarettir. Ve İslâm’dan başka bir din arayanın dini kabul edilmez, sonu ziyan olur...”⁸⁹

Zemahşeri (ö.1144), ayetle alakalı olarak;

“Kim İslâm’dan (Tevhid inancından ve Allah için ona teslimiyetten) başka bir dine yönelirse, (bu) ondan asla kabul edilmeyecek.”

“O, ahirette de kaybedenlerden olacaktır.” Yani herhangi bir kayda bağlı kalınmaksızın mutlak olarak hüsrân içinde kalacak olanlardan olacaktır.”⁹⁰

Ele aldığımız ayet bağlamında, Süleyman Ateş şöyle bir değerlendirme ile ayeti tefsir etmektedir:

⁸⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, cilt 2, s. 398.

⁹⁰ Zemahşeri, *a.g.e*; cilt 2, s. 122.

“İslam, kişinin özünü Allah’a teslim etmesi, yalnız O’na kulluk edip O’nun buyruklarına boyun eğmesi demektir... Bütün peygamberler, İslâm’ı (Allah’a teslim olmayı) öğütlemiştir. Dinlerin özü budur. Bu anlamıyla bütün dinler İslâm’dır. Allah’a teslim olmaya aykırı düşecek bir din, makbul değildir. Allah’a ortak tanımak, O’na çocuk isnad etmek, İslâm’a (Allah’a teslim olmaya) aykırıdır. Bu bakımdan İslâm’dan başka bir din arayan, böyle bir dine giren kimsenin davranışı merduttur; o kimse ahirette büyük kayba uğrar, hüsranda kalır.”⁹¹

d.) Cihad Ayetleri

“... Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, bağışlayıcıdır.”⁹²

“Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlarla iyi ilişkiler içinde olmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adaletli olanları elbette sever.”⁹³

“Allah ancak, din konusunda sizinle savaşmış, sizi yurtlarından çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş olanlarla dostluk kurmanızı yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir.”⁹⁴

⁹¹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1989, cilt. II, s. 75.

⁹² Tevbe, 5.

⁹³ Mümtetine, 8.

⁹⁴ Mümtetine, 9.

“Öyleyse artık inkârcılara boyun eğme, bu Kur’an’la onlara karşı bütün gücünle mücadeleyi sürdür.”⁹⁵

“Ey peygamber! İnkârcılara ve münafıklara karşı cihad et, onlara sert davran; onların varacağı yer cehennemdir ve bu ne kötü bir sondur!”⁹⁶

“Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur.”⁹⁷

“Doğrusu Allah’a göre ayların sayısı, Allah’ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına uygun olarak on ikidir; bunlardan dördü haram aylardır. İşte doğru olan hesap budur. O aylarda kendinize zulmetmeyin, müşrikler sizinle topyekün savaşmışları gibi siz de onlarla topyekün savaşın. Bilin ki Allah buyruklarına karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir.”⁹⁸

İslâm tarihine bakıldığında, cihad konusu genellikle Müslümanlar tarafından savaş yönüyle ele alınmış, bu doğrultuda öteki inanç mensuplarına karşı üç alternatif dışında bir tercih hakkı bırakmamış olduğu görülmektedir. Buna göre öteki dini inançlara mensup olanlar “Ya Müslüman olacak ya cizye ödeyecek ya da öldürüleceklerdir.”⁹⁹ Bu tutumun dayanağı, “seyf (kılıç) ayeti” olarak bilinen Tevbe suresinin 5. ayetine dayandırılmaktadır. Ayet Müslümanları, buldukları yerde müşrikleri öldürmeye teşvik etmektedir.

⁹⁵ Furkan, 52.

⁹⁶ Tevbe, 73.

⁹⁷ Bakara, 193.

⁹⁸ Tevbe, 36.

⁹⁹ Mahmut Aydın, *a.g.e*; s. 309.

Aslında cihad dendiğinde yalnızca savaşmak, vuruşmak akla gelmemeli; öteki dinlerle yapılan diyalog,” *sözle veya fülle yapılan bir cihad türü*” olarak görülebilir.¹⁰⁰ Çünkü, insanları dine tebliğ etmek cihadın kapsamındadır.¹⁰¹

Cihad, “*Güç ve gayret sarf etmek anlamına gelen ‘cehd’ kökünden, dini emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve onu başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, İslâmî tebliğ, nefse ve dış düşmana karşı Allah yolunda mücadele etmek anlamlarına gelir.*”¹⁰²

İslâm’a göre savaş, Müslümanların müşriklerle karşılaşp silahla mücadele içine girmeleri, cihadın bir yönünü ifade etmekte olup olağanüstü durumları ifade eden insanlar arası bir münasebettir.

Cihad savaş anlamı dışında, canla, malla, dille ve elle yapılan davet olarak da anlaşılmaktadır. Böylelikle cihad, savaşmanın dışında ikna edici metodlarla İslâm dinine daveti de kapsar.¹⁰³

İslâm, dinde baskıyı, zorbalığı kesin bir dille yasaklamış, “zor ve baskı altında gerçekleşecek imanın geçersiz olduğunu” hükme bağlamıştır. Kin ve nefrete zemin hazırlamış, insanlar arasındaki husumeti attırmaya sebep olmuş bir savaşı tebliğ vasıtası olarak düşünmek, akılla izah edilir bir durum değildir. Ayrıca inanmayan kimselerin her an iman etmeleri ihtimali, hayatlarının sonuna kadar vardır. İmana gelmeleri için inanmayanlarla savaşmak, savaşta öldürülenler için bu imkânı yani imana ulaşma ihtimalini de ortadan kaldırmış olmaktadır.

O halde Müslümanlara karşı silâhlı tepkide bulunmamış olan gayri müslimlere karşı yapılması gereken, öncelikle savaşmak değil, onlara karşı barışçı davet yollarına başvurmaktır.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Mustafa Alıcı, *Müslüman- Hristiyan Diyalogu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 381.

¹⁰¹ Ahmet Özel, “Cihad”, *DİA*, VII, s. 531-533.

¹⁰² Ahmet Özel, “Cihad”, *DİA*, VII, s. 527.

¹⁰³ Mustafa Alıcı, *a.g.e*; s. 372.

B. KAPSAYICILIKLA İLGİLİ AYETLER

- a.) *“Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”*¹⁰⁵

Kapsayıcılık konusunda, bu görüşü savunanların kendilerine delil kabul ettikleri ayetlerden en öne çıkanı Bakara suresi 256. ayetidir. Ayet hakkında açıklamaya geçmeden önce, kapsayıcılığın kısa bir tanımını vermek istiyoruz:

Kapsayıcılık, *“Kişinin kendi dini ile öteki dinler arasında, özel dini değerler ile evrensel dini değerler arasında, önceliği kendi dinine vermek suretiyle, dengeli bir anlayış geliştirmeye çalışan, dışlayıcılık kadar olmasa da teolojik özellikleri ağır basan, çoğulculuk kadar olmasa da entelektüel yönleri de bulunan, çok kısaca ifade etmek gerekirse savunucularına göre ‘orta yolda’, çoğulcu eleştirmenlerine göre ise ‘yolun ortasında’ olan bir yaklaşımdır.”*¹⁰⁶

Yukarıda değindiğimiz Bakara suresi 256. ayetiyle alakalı olarak Kur’an Yolu tefsirinde, öncelikle kapsamlı bir din tanımı yapıldığı, sonrasında dinin tamamlayıcı unsurları iman ve amelle ilgili olarak bilgilendirme yapıldığını görmekteyiz.

¹⁰⁴ Ahmet Özel, *a.g.e.* s. 527.

¹⁰⁵ Bakara, 256.

¹⁰⁶ Cafer Sadık Yaran, *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 80.

“Din; bilgi, inanç ve amelden oluşan bir bütündür. Bir insana zorla bilgi verilebilir, fakat zorla inanması sağlanamaz. Çünkü iman kalbin tasdikidir, bildirilenin doğru olduğuna insanın içten kanaat getirmesi ve inanmasıdır. Bu inanma ancak serbest irade ile karar vermeye ve tercih etmeye dayanır... Sonuç olarak bir kimse ne zorla inandırılabilir ne de zor altında inandığını söyleyenin içtenliğine güvenilebilir.”¹⁰⁷

İslâm alimleri, “*Fitne kalmayınca ve din tamamen Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın!..*”¹⁰⁸ ayeti ile “*Bana, ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ deyinceye kadar insanlarla savaşmam emredildi. Bunu söyledikleri zaman kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar.*”¹⁰⁹ hadisinin, “*Dinde zorlama yoktur*” ayetinden değişik hükümler ihtiva ettiğini belirtmişlerdir.¹¹⁰

“Bu karşılaştırmalara göre şöyle bir sonuca varmak mümkün olmaktadır; ya önceki ayetle zikredilen hadis, sonra gelen ayeti neshetmiş veyahut öncekiler müşriklerle alakalı, sonraki ayet ise sadece kitap ehli hakkında inmiştir. Böylelikle bu iki ayet arasında vuku bulan zahiri tezat bu şekilde giderilmeye çalışılmıştır.

Açıklamaların bu hali, aslında çelişkili durumların da artmasına zemin hazırlamıştır. Bu çelişkili durumların ortadan kaldırılması, her iki ayeti de birlikte düşünmekle ortadan kaldırılabilir. Enfâl suresi 39. Ayetinde savaş nedeni olarak fitnenin varlığı gösterilmektedir. Bu fitnenin ortadan kaldırılması Allah tarafından emredilmektedir. Bu bildirilen hüküm, bu ayetten daha önce indirilmiş olan “*dinde zorlama yoktur*” ayetindeki genel hükmü tahsis etmiş ve onu sabitlemiştir. O zaman şöyle denebilir ki, fitne olmadığı takdirde zorlamaya başvurulmamalıdır. Fitne yoksa zorlama da yoktur; eğer fitne durumu varsa da din öncelikli olarak bu fitnenin kaldırılmasını istemektedir.

¹⁰⁷ Kur’an Yolu, cilt 1, s. 402-407.

¹⁰⁸ Enfal, 39.

¹⁰⁹ Buhari, İman, 17 (I/11-2); Müslim, İman, 32-7 (I/51-3).

¹¹⁰ Cafer Sadık Yaran, a.g.e; s. 241.

Seyyid Hüseyin Nasr’a göre din,” *insanı gerçeğe bağlayan şeydir*”.¹¹¹ İslâm ilim adamlarından Muhammed Esed ise dini, “ *ahlâki değerler sistemi*” olarak yorumlar. Esed, *din* tanımını, yukarıda da değinmekte olduğumuz “Dinde zorlama yoktur.” mealindeki Bakara suresi 256. ayetini baz alarak şöyle izah etmektedir:

“Din terimi, hem ahlâki olarak emredici kanunların muhtevasını ve hem de onlara uygun davranmayı ifade eder ve sonuçta, terimin en geniş anlam çerçevesini yansıtır: Yani, içerdiği inançla ilgili prensipleri ve bu prensiplerin pratik yansımalarını olduğu kadar, insanın ibadet ettiği varlığa karşı yaklaşımını, dolayısıyla “itikad” kavramını da içine alır. Bunun “din”, “inanç”, “dini müeyyideler” yahut “ahlak sistemi” olarak çevrilmesi, terimin hangi bağlamda kullanıldığına bağlıdır.

Yukarıda inanç veya din ile ilgili her konuda zorlamanın (ikrah) kesin olarak yasaklanmasına dayanan bütün İslam hukukçuları, istisnasız olarak, zorla din değiştirmenin her şart altında geçersiz ve temelsiz olduğu ve inanmayan bir kişiyi İslam’ı kabule zorlamanın büyük bir günah teşkil ettiği görüşünü benimsemişlerdir.

Bu, İslam’ın, inanmayanların önüne “ya İslam ya kılıç” alternatifi koyduğu şeklindeki yaygın anlayışı geçersiz kılan bir hükümdür.”¹¹²

Kapsayıcılığın Kur’an’daki izahlarından bahsedecek olursak “islâm” ve “müslim” kavramlarına yer vermek aydınlatıcı olacaktır. Kur’an ayetlerinde sıkça

¹¹¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm: İdealler ve Gerçekler*, çev. Ahmet Özel, İstanbul, 1985, s. 15.

¹¹² Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, cilt 1, s. 78.

rastladığımız bu kavramlar, bazı durumlarda çok yönlülük arz etmekte, bazen ise daha sınırlı bir zümreyi muhattap almaktadır.

İslam kelimesinin etimolojik kökeni barış ve esenlik anlamına gelen s-l-m'dir. Arapçada *silm* (selm) fiili kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak, bir şeyi teslim etmek, vermek, barış yapmak demektir. İslam bu fiilden türeyen bir mastar-isim olarak 'boyun eğme ve teslimiyet' anlamına gelmektedir. Kelimenin türevleri arasında yer alan *tesalüm* ve *müsaleme* karşılıklı sulh ve barış, selam ve selamet ise esenlik manası taşır. İslam'ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe, kelimeyi, boyun eğmek ve iradi olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek; İbn Manzur da boyun eğmek (inkıyad) ve itaat etmek şeklinde açıklamıştır. Sonraki açıklamalarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiştir.¹¹³

Kur'an'da *İslam* kelimesi sekiz yerde geçmekte, ayrıca çok sayıda ayette aynı kökten fiil ve isimler bulunmaktadır. Fiil halinde geçtiğinde daha çok 'Allah'a yönelmek'¹¹⁴, 'O'na teslim olmak'¹¹⁵, 'tevhid inancına sahip olmak'¹¹⁶, 'Allaha teslimiyetin gereğini yapmak'¹¹⁷, anlamlarında kullanılmıştır.

İslam terimi, bir dinin adından ziyade Allah tarafından ilk olarak Hz. İbrahim aracılığıyla bütün insanlığa gönderilen ve daha sonrasında ise Hz. Musa, Hz. İsa ve son peygamber olan Hz. Muhammed (s.a.v) gibi sonraki peygamberler tarafından tasdiklenen bir inancı ifade ettiği görülür. Bu manada *islam* kendilerini Allah'ın irade ve mutlakıyetine teslim eden tüm insanları kapsamaktadır ve Allah'ın huzurunda bütün yaratılmışların davranışını ifade eder. *Kur'an Mesajı* adlı meal-tefsirin sahibi Muhammed Esed de Kur'an'ın tüm ayet ve sureleri kapsamında geçen *islam* ve *müslim* terimlerinin kişinin tüm benliğini Allah'a tasadduk etmesi manasında kullanıldığını ifade eder. Sonrasında ise bu iki terimin son peygamber Hz.

¹¹³ Sinanoğlu, Mustafa, 'İslam Maddesi', **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, cilt 23, s. 1

¹¹⁴ Lokman, 22.

¹¹⁵ Bakara, 131.

¹¹⁶ Mümin, 66.

¹¹⁷ Enbiya, 108.

Muhammed'in insanlığa tebliğ ettiği mesajının kurumsal bir adı olarak kullanıldığının altını çizmektedir.¹¹⁸

Kur'an ayetleri kapsamında ele aldığımız kapsayıcılık paradigmasını, Kur'an tarafından aynen tasdik edilen ve Kitab-ı Mukaddes'te geçtiği şekliyle anılan emirleri karşılaştırmalı olarak vereceğiz. Bu emirlerin Kur'an'daki karşılıklarına atıf yapmak, konuyu çok yönlü olarak görmemize fayda sağlayacaktır.

Bu bağlamda, Tevrat'ın "Çıkış" bölümünün 20. Babında geçen on emrin, Kur'an tarafından da tasdiki görülecektir.

Çıkış: 20/3: *Karşımda başka ilahlar olmayacaktır. Krş. Bakara, 2/83; Nahl, 19/36; İsra, 17/23; Cin, 72/18;...*

Çıkış: 20/4: *Kendin için oyma put... yapmayacak ve onlar önünde secde etmeyeceksin... Krş. Hacc, 22/30*

Çıkış: 20/7: *Rabbinin ismini boş yere ağzına almayacaksın. Krş. Bakara, 2/224-225; Maide, 5/89.*

Çıkış: 20/12: *Babana ve annene hürmet et. Krş. Bakara, 2/83; İsra, 17/23; Ankebut, 29/8; Lokman, 31/14; Ahkaf, 46/17.*

Çıkış: 20/13: *Katletmeyeceksin. Krş. Nisa, 4/29; Maide, 5/33; En'am, 8/151; Furkan, 25/68.*

Çıkış: 20/14: *Zina etmeyeceksin. Krş. İsra, 17/32; Nur, 24/30; Furkan, 25/68.*

Çıkış: 20/15: *Çalmayacaksın. Krş. Maide, 5/38; Mümtetine, 60/12.*

¹¹⁸ Mahmut Aydın, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları, Ankara, 2005, s.115.

Çıkış: 20/16: Komşuna karşı yalan şهادet etmeyeceksin. Krş. **Hacc**, 22/30; **Furkan**, 25/72.

Çıkış: 22/21: Garibe haksızlık etmeyeceksin ve ona gadretmeyeceksin. Krş. **Nisa**, 4/36.

Çıkış: 22/22: Hiçbir dul kadını ve öksüzü incitmeyeceksiniz. **Nisa**, 4/10; 127; **Duha** 93/9.

Çıkış: 22/31: Bana mukaddes adamlar olacaksınız. Krş. **Al-i İmran**, 3/79; **Tevbe**, 9/108¹¹⁹

Çıkış: 23/1: Yalan haber taşımayacaksın. Krş. **Nur**, 24/11-19; **Hucurat**, 49/12.

Çıkış: 23/2: Kötülük için çokluğun peşinde olmayacaksın. Krş. **Maide**, 5/2.¹²⁰

Levililer: 19/15: Hükümde haksızlık etmeyeceksiniz. Krş. **Nisa**, 4/58.

Levililer: 19/18: Öç almayacaksın. Krş. **Al-i İmran**, 3/134.

Levililer: 19/35: Uzunluk, tartı, miktar ölçülerinde haksızlık etmeyeceksiniz. Krş. **İsra**, 17/35; **Mutaffifin**, 93/1-3.

(Bu durum aynıyla İncil için de geçerlidir. Nitekim Hz. İsa'nın başta "Dağ Vaazı" olmak üzere değişik vesilelerle dile getirdiği öğretiler, Kur'an'da da aynıyla tekrar edilmiştir.)

¹¹⁹ Allah'ın temiz ve arınmış insanları sevmesiyle ilgili olarak bkz: Bakara, 2/222.

¹²⁰ Maide suresinin bu ayeti kötülük işlemede, günahta ve düşmanlıkta yardımlaşmanın yasak olduğunu bildiren ayettir.

Matta: 5/3: Ne mutlu ruhta fakir olanlara; çünkü onlar teselli edilecekler. Krş. **Bakara**, 2/155-157.

Matta: 5/5: Ne mutlu halim olanlara; çünkü onlar yeri miras alacaklar. Krş. **Al-i İmran**, 3/133-134.

Matta: 5/6: Ne mutlu salaha acıyıp susanlara; çünkü onlar doyurulacaklar. Krş. **Casiye**, 45/21; **Mutaffifin**, 83/29-36.

Matta: 5/42: Senden isteyene ver; senden ödünç isteyene sırtını çevirme. Krş. **Bakara**, 2/177; **İsra**, 17/29; **Zariyat**, 51/19; **Hadid**, 57/18; **Me'aric**, 70/24-25; **Duha**, 93/10; **Maun**, 107/7;...

Matta: 6/1: Gösteriş için iyilik yapmayınız. Krş. **Bakara**, 2/ 264; **Nisa**, 4/38; **Ma'un**, 107/6.

Yeryüzünde kendinize hazineler biriktirmeyin... Fakat kendinize gökte hazineler biriktirin. Krş. **Tevbe**, 9/34; **Fecr**, 89/ 19-20.

Matta: 6/24: Hiç kimse iki efendiye kölelik edemez. Krş. **Zümer**, 39/29.

Kitab-ı Mukaddes'te yer alan bu örneklerin bir kısmını, Kur'an-ı Kerim ayetlerinde delil olarak görmekteyiz. İnsanlığı doğru yola ulaştırmada ve kâmil bir insan vasfı oluşturmada, verilen bu mesajlar, kendi inanlarına aydınlatıcı olmaktadır.

Kapsayıcı anlayış bağlamında Süleyman Ateş'in "Cennet Kimsenin Tekelinde değildir." başlıklı makalesinden şu çıkarımları yapmak mümkündür:

Kur'an-ı Kerim, evrensel bir mesaj getirmiş, ahiret saadetine erip cennete girmek için gerekli şartları açıklamıştır. Bunlar: Allah'a şirksiz, ahiret gününe şeksiz inanmak ve salih amel (dünyaya ve ahirete yararlı güzel işler) yapmaktır. Kur'an'a göre İslâm, yalnız Allah'a tapmak, ibadeti yalnızca O'na özgü kılmaktır. Bu anlamıyla bütün peygamberler İslâm'ı getirmiştir. Kur'an'da *İslâm* kelimesi, yalnız Hz.

Muhammed'in getirdiği din için değil, bütün peygamberlerin getirdiği din için kullanılmıştır. Çünkü peygamberlere verilen mesajın mahiyeti aynıdır. Hepsi insanları tek Allah'a kulluğa, ahirete imana ve salih amele çağırmıştır. Bu bakımdan misyonları aynı olan peygamberler arasında bir ayrım yapılamaz.

C. ÇOĞULCULUKLA İLGİLİ ÂYETLER

Fanatizm ve hoşgörüsüzlüğün tam zıddı olan ve dinine özgürce inanan ve onu serbestçe yaşamak, veyahut başkalarının inançları, kanaatleri, düşünceleri, davranışları ve yaşayışlarına saygı duymak manasına gelmekte olan tolerans ve dini hoşgörü eğilimi, insan toplumlarında temel beşeri potansiyel eğilim olarak her dönem için önemini korumuştur. Peygamberî ve evrensel dinlerin Mukaddes metinleri üzerine yapılan incelemeler sonucu dini toleransa ışık tutan işaretler ve eğilimlere rastlanmaktadır.¹²¹ Çalışmamızın kapsamı dahilinde Kur'an-ı Kerim özelinde bu türden ayetlere örnekler vermeye çalışacağız.

Kur'an'da “*Dinde zorlamanın bulunmadığı*”nın açık bir şekilde ifade edildiği Bakara suresinin 256. Âyeti:

“Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.” Bu ayetin dışında;

“Allah dileyeydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat O, verdikleriyle sizi imtihan etmek için öyle yapmamıştır. O halde hayır işlemekte yarışın.”¹²² mealindeki Mâide suresi 48. Ayeti, İslâm dininde, öteki dini inanç ve kanaat hürriyeti ve vicdan özgürlüğünün kaynaklarını oluşturmaktadır.

¹²¹ Ünver Günay, *a.g.e*; s. 478.

¹²² Maide, 48.

Yukarıda değindiğimiz ayetler dışında, aynı bağlamda örnek göstereceğimiz, *“Rabbin dileyeydi yeryüzünde bulunanların hepsi iman ederdi. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?”* (Yunus, 99) ayeti ve *“Ey insanlar! Doğrusu sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi sırf birbirinizi tanımanız için milletlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz ki Allah katında en şerefliiniz takvâca en ileri olanınızdır.”* (Bakara,13) tarzındaki ibareler, vicdan özgürlüğünü ifade etmesi yanında çoğulculuk (plüralizm) ve hoşgörünün (tolerans) Kur’ânî dayanaklarına örnek teşkil etmektedir.¹²³

a.) *“ Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan, ve Sâbîlerden de Allah’a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler.”*¹²⁴

b.) *“ İman edenler, Yahudiler, Sâbîler, ve Hristiyanlar, (bunlardan) Allah’a ve ahiret gününe inanıp dünyaya ve ahirete yararlı işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülecek değillerdir.”*¹²⁵

Kur’an-ı Kerim’e baktığımızda dinsel çoğulculuğun tasdiki niteliğinde kabul edilen bir dizi ayetin olduğunu görmekteyiz. Dinsel çoğulculuğu destekleyici sayılan bu ayetlerin en önemli olanları hiç şüphesiz Hz. Muhammed’in Medine döneminin başlangıç kısmını temsil eden Bakara suresi 62. ayeti ile bu dönemin sonunu temsil eden (konu kapsamında ele alacağımız) Mâide suresi 69. ayetleridir. Ayetlerin nazil olduğu Medine dönemi düşünüldüğünde, Medine’deki Yahudi kabileleri ve Necran bölgesinden buraya gelen Hristiyan toplumu ile dinsel çeşitliliği yüksek bir insan

¹²³ Ünver Günay, a.g.e; s. 478.

¹²⁴ Bakara, 2/62.

¹²⁵ Mâide, 5/69.

kitlesi görülmektedir. Hz. Peygamber, *dinsel çeşitliliği* ve *iman birliği* mevzularını dini açıdan karma olan bu toplum içerisinde somut bir biçimde yaşamaktaydı.¹²⁶

Mahmut Aydın¹²⁷, konuya binaen şöyle bir kanaat getirmektedir:

*“Kanaatimizce bu ayetin Hz. Peygamberin doğrudan somut olarak ilişki içine girdiği Medine döneminin başında ve sonunda nazil olmasının temel sebebi Müslümanlara diğer dinsel geleneklerin mensuplarına karşı dışlayıcı bir tutum sergilememeye çağırmaktır. Zira, bu ayetlerde Kur’an üstüne basa basa Müslümanlara kendilerinin dışında da kurtuluşa erecek insanların olduğunu hatırlatmakta ve bu gerçeği akıllarından çıkarıp tıpkı Yahudi ve Hristiyanların kendilerinden önce yaptığı gibi kurtuluşu yani cenneti sadece kendilerine tahsis etmeye çağırmaktadır.”*¹²⁸

Bu her iki ayet, İslâm’ın temel bir doktrininin ortaya koymakta ve dünyadaki kurtuluşun şu üç şarta bağlandığı savunulmaktadır: *“Allah’a iman, Hesap Günü’ne iman ve hayatta doğru ve faydalı ameller yapmak”*.¹²⁹

Konuyla alakalı üzerinde durduğumuz Bakara 62 ve Maide 69. Ayetlerinde, Allah’ın kurtuluş insanlara üç temel kriter sunduğunu görmekteyiz. Bir önceki

¹²⁶ Mahmut Aydın, *Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 107.

¹²⁷ Samsun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹²⁸ Mahmut Aydın, *a.g.e*; s.108.

¹²⁹ Bkz. Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, s. 19-20.

ifadele Muhammed Esed¹³⁰ (ö.1992), bu ayetlerde vurgulanan üç kriteri *Kur'an Mesajı* adlı eserinde ayetle ilgili tefsirinde zikretmektedir.

Çoğulcu anlayış bağlamında dini tolerans fikrinin hakim olduğunu gördüğümüz Süleyman Ateş'in "Cennet Kimsenin Tekelinde değildir." başlıklı makalesinden şu çıkarımları yapmak mümkündür:

Kur'an-ı Kerim, evrensel bir mesaj getirmiş, ahiret saadetine erip cennete girmek için gerekli şartları açıklamıştır. Bunlar: Allah'a şirksiz, ahiret gününe şeksiz inanmak ve salih amel (dünyaya ve ahirete yararlı güzel işler) yapmaktır. Kur'an'a göre İslâm, yalnız Allah'a tapmak, ibadeti yalnızca O'na özgü kılmaktır. Bu anlamıyla bütün peygamberler İslâm'ı getirmiştir. Kur'an'da *İslâm* kelimesi, yalnız Hz. Muhammed'in getirdiği din için değil, bütün peygamberlerin getirdiği din için kullanılmıştır. Çünkü peygamberlere verilen mesajın mahiyeti aynıdır. Hepsi insanları tek Allah'a kulluğa, ahirete imana ve salih amele çağırıştır. Bu bakımdan misyonları aynı olan peygamberler arasında bir ayrım yapılamaz.

D. Hz.Peygamberin Diğer Din Mensuplarıyla İlişkileri

Yüce Allah'ın, yarattığı insanlara gönderdiği elçilerin her biri farklı bir şeriatle topluluklara gönderilmiştir. Fakat şeriatler farklı olsa bile Allah'ın bütün elçilerinin gönderilme amacı birdir: Tevhid ilkesi altında aynı inanç esaslarını insanlara bildirmektir. İnsanlığa gönderilen son din olan İslâm, kendisinden önceki ilahi mesajların 'tasdikleyicisi' ve 'kemâle ermiş' son halkası olmuştur. İslâm'ın ana kaynaklarını oluşturan Kur'an ve sünnete bakıldığında, dinin ilk vuku bulduğu

¹³⁰ Muhammed Esed, Avusturya asıllı Yahudi bir ailede dünyaya gelmiş olup, daha sonra İslam'ı seçmiştir. Esed; düşünür, reformist, , gazeteci, din bilimci, yazar, siyasetçidir. İslam Dünyası'nda 1980 yılında yayınladığı *Kur'an Mesajı* (The Message of the Qur'an) isimli Kur'an tefsiriyle ün kazanmıştır.

Medine topraklarından itibaren birçok farklı medeniyet ve düşünce sistemleriyle etkileşimin olduğu görülmektedir.¹³¹

İnsanlığa rahmet ve hidayet rehberi olarak gönderilen Hz. Peygamber'in, Ehl-i Kitap mensubu Yahudi ve Hristiyanlarla olan münasebetleri, takındığı tavır, döneminde olduğu kadar günümüzde de Müslümanlar için önemli bir örnek teşkil etmekte, bize bu yolda ışık tutmaktadır. Hz. Muhammed'in Ehl-i Kitap'a karşı olan tutumunun kaynağından ve doğru bir şekilde tespit edilmesi, konuyla ilgili sorunların çözüme kavuşmasına önemli katkılar sunacaktır.

Hz. Peygamber, risaletinin ilk zamanlarından itibaren, Allah'ın ona gönderdiği ilahi mesajların, kendisinden önceki elçilerin devamı ve ondan evvelki peygamberlerin tebliğinin insanlığa yeniden ihyası olduğunun bilincindeydi. Kendisine gönderilen ilahi davetin, İbrahimi geleneğin devamı olduğunu bilmekteydi. Kur'an'ın ilk mekki surelerinden A'lâ suresi 19. ayetinde “*İbrahim ve Musa'nın sahifelerinden*” bahseder. Yine Necm suresinde de bu sahifelerden ve sahiplerinden övgüyle bahsedilmektedir:

“...Gaybın bilgisi kendi yanında da, (onları yalnızca) o mu görüyor? Yoksa kendisine haber verilmedi mi, **Musa'nın sahifelerinde ve çok vefalı İbrahim'in sahifelerinde** bulunan şu gerçeklerden?: Hiçbir günahkar, başkasının günah yükünü yüklenmez. İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur...”¹³²

İslâm'ın Hristiyanlarla olan münasebetleri ilk dönemlere uzanır. Hz. Muhammed, daha henüz dokuz yaşlarında iken, amcası olan Ebu Talib ile beraber

¹³¹ Osman Güner, “Hz. Peygamber'in ‘Öteki’ ne Bakışı”, *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 217.

¹³² Necm, 53/33-39.

ticaret amacıyla Bizans (hristiyan) topraklarında bir yerleşim olan Suriye'ye yolculuk eden bir kervana katılmıştır. Bu yolculuk sırasında Bûsra kasabasında, Bahira¹³³ isimli bir rahiple karşılaşmıştır. Yine Hz. Muhammed'in gençlik yıllarında, Hz. Hatice'nin ticaret kervanını yürüttüğü sıralarda Nastûra isimli bir hristiyan din adamıyla olumlu karşılaşması, siyer kaynaklarında yerini almıştır.¹³⁴

Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitab'a karşı olan tutumuna baktığımızda, risaletinin daha başlarında, Hz. İsa, Hz. Musa ve diğer dini şahsiyetleri, Yahudi ve hristiyan topluluğunun fiili inanç ve amelleri uygulama noktasında onlardan ayrı tutmuştur. Kur'an'da bununla alakalı olarak "İçlerinde (yani Ehl-i Kitab arasında) ılımlı (orta yolda olan, aşırılık göstermeyen) bir ümmet vardır, ancak onlardan çoğu ne kötü işler yapıyorlardı",¹³⁵ diye bahsederken, yine onlardan Tevrat ve İncil'in aslına uygun yaşamaları istenmiştir.¹³⁶

Hz. Muhammed'in diğer din mensuplarıyla olan ilişkilerinde, üzerinde durulması gereken bir diğer konu da O'nun itikadi durumlardaki tutumudur. Bunları başlıklar halinde sıralarsak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

- Ulûhiyet İnancı
- Peygamberlik İnancı
- Kutsal Kitap İnancı

¹³³ Ârâmî dilinde "seçilmiş" manasına gelen behîrâ kelimesini unvan olarak alan bu rahibin asıl adı Sergius'tur. Kaynaklarda Abdülkays kabilesine mensup olduğu zikredilmekte, Zühri'ye nisbet edilen bir rivayette ise Teymâ yahudilerinden olduğu ve daha sonra Hristiyanlığı kabul ettiği nakledilmektedir. (bkz. Mustafa Fayda, *DİA*, c.4, s. 486-487.)

¹³⁴ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi

¹³⁵ Maide, 5/66.

¹³⁶ Maide, 5/66-68.

Kur'an, Hz. Peygamber'in İslâm toplumunu inşası ve devlet kurumunun oluşumu yolunda Mekkeliler, Yahudiler ve münafıklar karşısında göstermiş olduğu mücadelede O'na en önemli rehber olmuştur. Hz. Muhammed, Kur'an mesajını ve pratiklerini yaşadığı hayatla en güzel temsil eden kimseydi.

Hz. Peygamber'in ve ashabının Medine'ye hicretiyle, mevcut karmaşık toplum yapısı daha da kozmopolit bir hal almıştır. Medine, Yahudi, Müslüman, hristiyan ve putperest insan topluluklarından oluşan, dini-siyasi yönden çeşitlilik gösteren bir şehirdi. Bu çok çeşitli toplum yapısı, beraberinde getirdiği sorunlara karşı yeni hukukî, askerî ve malî değişiklikleri ve yenilikleri de zorunlu hale getirmiştir.

Öncelikle Hz. Muhammed, yerli Müslüman olan Ensar'la, Mekkelî muhacirleri kaynaşmalarına vesile olması amacıyla *manevi kardeş (muâhât)* ilan etmiştir.¹³⁷

Daha sonra, İslâm'ın yayılmasını sağlamak amacıyla toplumdaki iç huzurun sağlanması ve İslâm'a dışarıdan yönelen tehdit ve tehlikelere karşı birlik kurabilmek amacıyla yeni bir siyasî yapılanma zorunlu görülmüştür. Bu sebeple öncelikle Yahudiler başta olmak üzere, öteki gayr-i müslim gruplarla da iletişime geçilerek, şehir devleti yapısı etrafında birlik olmaya davet edilmiştir. Bu davetin sonucunda, bir şehir devleti halinde teşkilatlanma mevzu olmuş ve kabul gören bu sistemin bir de esaslarının yazılı olduğu bir vesika yürürlüğe konmuştur. İslâm tarihine *Medine Vesikası*¹³⁸ (*muvâdaa /muâhede*) olarak geçmiştir. Bu vesikanın 24-47. maddeleri arasında geçen hükümler Yahudilerle ilgilidir. Bu maddeleri aşağıda sıralamaya çalışacağız. Konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını umuyoruz.

¹³⁷ Osman Güner," Hz. Peygamber'in 'Öteki' ne Bakışı", *a,g,e*; s. 233.

¹³⁸ Türkçe literatürde "Medine vesikası, Medine sözleşmesi, Medine anayasası" şeklinde adlandırılmaktadır.

“24. Yahudiler müminler gibi savaş devam ettiği müddetçe savaş masraflarını kendileri karşılayacaktır.”

“ 25a. Ayfoğulları yahudileri müminlerle birlikte bir ümmet teşkil eder. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri de kendilerinedir. Buna mevlâları da dahildir.”

“ 25b. Haksızlık yapan veya suç işleyen kimse yalnız kendine ve aile fertlerine zarar vermiş olacaktır.”

“ 26. Benî Neccâr yahudileri Ayfoğulları yahudileriyle aynı haklara sahiptir.”

“27. Benî Hâris yahudileri Ayfoğulları yahudileriyle aynı haklara sahip olacaktır. “

“28. Benî Sâide yahudileri Ayfoğulları yahudileriyle aynı haklara sahiptir.”

“ 29. Benî Cüşem yahudileri Ayfoğulları yahudileriyle aynı haklara sahip olacaktır.”

“30. Benî Evs yahudileri Ayfoğulları yahudileriyle aynı haklara sahiptir.”

“31. Benî Sa‘lebe yahudileri de Ayfoğulları yahudileriyle aynı haklara sahiptir. Haksız bir fiil işleyen kimse sadece kendine ve aile fertlerine zarar vermiş olacaktır. “

“32. Cefne kabilesi Sa‘lebe’nin bir koludur, dolayısıyla onlar gibi mülâhaza edilecektir. “

“33. Benî Şetîbe yahudileri de Ayfoğulları yahudileriyle aynı haklara sahip olacaktır. Şüphesiz iyilik, günah ve kötülükten farklıdır.”

“ 34. Sa‘lebe’nin mevlâları bizzat Sa‘lebiler gibi kabul edilecektir.”

“35. Yahudilere sığınmış olan kimseler bizzat Yahudiler gibi kabul edilecektir. “

“36a. Yahudilerden hiçbir kimse Hz. Muhammed’in izni olmadan - Müslümanlarla birlikte savaşa- katılamayacaktır.””

“ 36b. Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilmeyecektir. Bir adam öldüren kimse yalnız kendini ve aile bireylerini sorumluluk altına sokmuş olur. Bu sorumluluktan kaçmak haksızlıktır. Allah bu kurallara riayet edenlerle beraberdir.”

“ 37a. -Medine’ye yönelik bir saldırı olması halinde- yahudiler ve müslümanlar kendi savaş masraflarını kendileri karşılayacak, bu sahîfede gösterilen kimselere savaş açanlara karşı yardımlaşacaktır. Onların arasında kötülük değil iyi niyet ve samimiyet hâkim olacaktır. Bu vesikadaki bütün kurallara muhakkak riayet edilecektir.”

“ 37b. Hiçbir kimse müttefiklerine karşı suç işleyemez; mazluma muhakkak yardım edilecektir.”

“ 38. Yahudiler müslümanların yanında savaşmışları müddetçe harcamalara katılacaklardır.”

“ 39. Yesrib vadisi bu sahîfede adı geçenler için mukaddes bir yerdir. “

“40.Himaye altındaki kimse bizzat himaye eden gibidir; ne zulmedilir ne de kendisi zulüm işleyebilir.”

“ 41. Himaye hakkına sahip kimselerin izni olmadıkça kimseye himaye hakkı verilemez.”

“ 42. Bu yazıda adı geçen kimseler arasında meydana gelmesinden endişe edilen anlaşmazlık ve öldürme vak‘alarının Allah’a ve resulü Muhammed’e arz edilmesi gerekir. Allah bu sahîfeye en iyi riayet edenlerle beraberdir.”

“ 43. Kureyşliler ve onlara yardım edecek olanlar himaye altına alınmayacaktır.”

“ 44. Bu vesikada zikredilen kişiler Yesrib’e saldırarak olanlara karşı yardımlaşacaktır.”

“ 45a.Eğer yahudiler, Müslümanlar tarafından barış antlaşması yapmaya veya barış antlaşmasına katılmaya davet olunursa bunu kabul edip anlaşmaya iştirak edeceklerdir. Eğer yahudiler Müslümanlara aynı şeyleri teklif edecek olursa müminler de aynı sorumlulukları yerine getireceklerdir. Din uğruna yapılacak savaşlar bu hükümlere tâbi değildir.”

“ 45b. Medine’deki her zümre şehrin savunmasında kendine ait bölgeden sorumludur.”

“ 46. Bu sahîfede adı geçenler için konulan şartlar hem Evs yahudilerine hem de onların mevlâlarına sahîfede adı geçen kimseler tarafından tâvîzsiz bir şekilde uygulanır. Kurallara mutlaka uyulacak ve asla aykırı hareket edilmeyecektir. Haksız kazanç sağlayanlar sadece kendilerine zarar vermiş olurlar. Allah bu sahîfede gösterilen maddelere en doğru ve en mükemmel şekilde riayet edenlerle beraberdir. “

“47. Bu vesika haksız bir icraatta bulunan veya suç işleyenlere ayrıcalık sağlamaz yahut cezalandırılmasına engel olmaz. Savaş için yola çıkanlar da Medine’de kalanlar da emniyet içinde olacaktır; haksız bir fiil ve suç işlenmesi hali müstesnadır. İyilik yapanlar ve sorumluluğunun bilincinde olanlar Allah ve resulünün himayesi altındadır.”¹³⁹

Hiz. Peygamber’in İslâm toplumu içerisindeki gayr-i müslim halkın arasında bulunan Ehl-i Kitap, kısmen de olsa ayrı bir statü içinde değerlendirilmiştir. Ehl-i Kitap’a tanınan hak ve yükümlülükler şu başlıklar altında sıralanabilir:

- “Zimmîlik (Yabancı Vatandaşlık) Statüsü
- Cizye (Vergi) Yükümlülüğü
- İnanç ve İbadet Özgürlüğü
- Hukuki Serbestiyet (Özerklik) ”¹⁴⁰

E. İslam Düşünce Tarihinden Örnekler

Tasavvuf, İslâm dini ve kültürü içerisinde, gelişmiş ilimler ve kurumlar arasında özel bir yer teşkil etmekte, pek çok kimse için müstesna bir yer tutmaktadır. Tasavvuf ilmi İslâm’ın ahlâk ve maneviyat boyutuyla ilgilenir. Teorik bir bilgi

¹³⁹ Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, *DİA*, 2016, Ek-2. Cilt, s. 212-215.

¹⁴⁰ Osman Güner, “Hz. Peygamber’in ‘Öteki’ ne Bakışı”, *a,g,e*; s. 234.

alanının olmasının yanı sıra hem pratik hem psikolojik boyutu, hem de tarikatlar aracılığıyla meydana gelen sosyolojik ve kurumsal işleviyle çok yönlülük arz eden bir ilim olmuştur.

Tasavvufufla alakalı birçok tanım mevcuttur. Tanımların ortak noktası olarak, tasavvufun mânevî bir hayat tarzı olmasının yanında, kişilerin Kitap ve Sünnet’le olan irtibatını, kulun Allah’la ve mâsivâ ile ilişkilerini, nefis terbiyesi, kalp temizliği, güzel ahlâk gibi işlevleriyle birlikte, sûfinin taşıması gereken nitelikleri ve görevleri ele alınır. Müminlerin dünya hayatına ve maddî zevklere dalmamaları, âhirete ve mânevî değerlere öncelik vermeleri hususundaki kuvvetli vurgu sûfilerin âhiret hayatına dünya hayatından daha fazla önem vermelerine yol açmış, Allah’ı görüyormuş gibi ibadet eden takvâ sahibi bir mümin olabilmek tasavvufun ana gayesi olmuştur.¹⁴¹

Tasavvufu Batılılar, “İslâm Mistisizmi” olarak adlandırmaktadır. Batı’da tasavvuf “kâinatın sırlarını, kanunlarını ve bunların üzerinde tasarruf etme yollarını öğreten akım” anlamında ‘theosophy’ veya herhangi bir dinin derunî, ruhanî yönünü belirten ‘mistisizm’ (mysticism) şeklinde algılanarak İslâm mistisizmi diye ifade edilmiş, ancak tasavvufufla mistisizm arasında belirgin farklar bulunduğunun anlaşılması üzerine ‘sufizm’ kelimesi” kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴²

Genel manada mistisizm, özelde ise tasavvufun, diğer dinlere ve bu dinlerin mensuplarına karşı olumlu yaklaşım içerisinde olduğunu bu alanın yapısal ve tarihsel süreci içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı Batılı araştırmacılar tarafından, sûfilerin İslâm dışındaki dinlere ve mensuplarına karşı olan tutumlarının, sûfî olmayan müslümanların tutumlarından daha ılımlı ve olumlu bir tutum sergiledikleri düşünülmektedir.¹⁴³

¹⁴¹ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *DİA*, c. 40, s. 119- 126.

¹⁴² Reşat Öngören, *a.g.e*; s. 119- 126.

¹⁴³ Cafer Sadık Yaran, *a.g.e*; s. 308.

Günümüzde Müslümanların, öteki dinlerle İslâm dini arasında yaklaşım kurma girişimlerini, Anadolu’da başlayan tesirleriyle Muhyiddin İbn-i Arab’i ve Mevlâna Celâleddin-i Rûmi’ye dayandırmak mümkündür.

Yazımızın bundan sonraki kısmında İslâm tasavvufunun Anadolu’daki en önemli temsilcilerinden olarak kabul edilen şu üç mutasavvıf düşünürün -İbn Arabî (1165-1240), Mevlânâ (1207-1273) ve Yunus Emre (1240/41-1320/21)- fikirleri merkez alınarak tasavvufun öteki din ve mensuplarına yaklaşımı ele alınacak, bu ilmin ötekine karşı bakışı konusunda genel bir kanaate varmaya çalışacağız.

1. İbnü’l Arabî

Muhyiddin İbn Arabî, 1165 yılında Endülüs’te doğmuş, burada yaklaşık 30 yıl kaldıktan sonra ayrılıp doğuya göç etmiştir. Bu göçünün sebebi, döneminin baskıcı siyaset ve din adamlarından kaçmak, ayrıca özgür düşünceli kimselere karşı idarecilerin sert tutumları olmuştur. Tüm bu sebepler Arabî’nin doğup büyüdüğü diyardan ayrılmasına neden olmuştur. Önce Mekke, Musul ve Bağdat’ta bir süre kalan İbn Arabî daha sonra o dönem Selçuklu hükümdarlığı altında bulunan Anadolu’ya gelmiştir.

Endülüs doğumlu bir arap olan İbn Arabî’nin hayatında Anadolu’nun yeri, Anadolu’da da İbn Arabî’nin önemi tartışmasız çok önemlidir.

Dönemin siyaset adamı Sultan Keykâvus’la yakın dost olmuş, Sadreddin Konevi başta olmak üzere pek çok önemli ilim insanı yetiştirmiştir. Anadolu onun fikri hayatının zirveye ulaşmasında önemli bir yer tutar. Onun düşünceleri daha sonraları Osmanlı medeniyetiyle beraber daha da geliştirilmiş ve ünlü kişiler tarafından da temsil imkanı bulmuştur.

İbn Arabî'nin doktrinlerinin ön plana çıkan tarafı, “tüm dinlerin iç muhtevalarının birliğine olan inancıdır.”¹⁴⁴ Bu düşüncesinin yanı sıra öteki dinlerle ilgili görüşleri ve tutumları birbirine zıt olsalar dahi fikirlerini bir bütün içinde ele almak gerekir. Bütüncül yaklaşım içerisinde İbn Arabî'nin çoğulcu yaklaşımları kadar kapsayıcı ifadelerinin olduğu hatta ve hatta dışlayıcılığı çağrıştıran yaklaşımlarının olduğu da görülür. İbn Arabi kendi dininin ve öteki dinlerin özüne önem vermekle beraber, bir dışlayıcı kadar kendi dininin inanç ve ibadetlerle ilgili kısmına önem verdiği bilinmektedir.

İbnü'l-Arabî, daha çok çoğulcu yaklaşımlarıyla tanınsa da, aslında göz ardı edilmeyecek şekilde kapsayıcı görüşlere de sahiptir. Kapsayıcı yönüne en büyük delil, İslâm'ı güneşe, diğer dinleri de yıldızlara benzetmesidir. Bu benzetme, tipik kapsayıcı bir yaklaşım ifadesidir. Bununla alakalı *Fütuhât*¹⁴⁵ adlı eserinde, şu ifadeleri görmekteyiz:

*“Vahyedilmiş dinlerin hepsi ışıktır. Bu dinlerin arasında Muhammed'in getirdiği din, yıldızların ışığı yanında güneşin ışığı gibidir. Güneş görüldüğünde yıldızların ışığı kaybolur, bunların ışığı güneşten dir. Güneşin görünmesiyle birlikte yıldızların kaybolması gibi İslâm dininin gelmesiyle birlikte de diğer dinler hükmünü kaybetmiştir. Ne var ki, yıldızların varlıklarını yitirmesi gibi bir şey olmayacağından bu dinler de varolurlar. Bu nedenle bütün peygamberlere ve ilahi dinlere iman ederiz. Cahil bir kimsenin görüşünün aksine, bunlar batıl olarak adlandırılmamıştır.”*¹⁴⁶

¹⁴⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, İnsan Yayınları, s. 129.

¹⁴⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseri. (bkz. Mahmut Erol Kılıç, “el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye”, *DİA*, c. 13, s. 251-258.)

¹⁴⁶ Cafer Sadık Yaran, *a,g,e*; s. 315.

Yukarıdaki paragrafta, yalnızca ilk cümle baz alındığında, çoğulcu bir din anlayışının vurgusu hissedilir. Ama metnin devamına bakıldığında, çoğulculuk vurgusunun kapsayıcılığa kaydığı net bir şekilde görülür.

2. Mevlâna

Mevleviyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, âlim ve şair özellikleriyle tanınan Mevlana Celâleddin-i Rûmî'nin dinî-tasavvufî düşüncesinin kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. "Canım benimde oldukça Kur'an'ın kölesiyim ben. Seçilmiş Muhammed'in yolunun toprağıyım ..." beytiyle bunu dile getirmiş, "Pergel gibiyim; bir ayağımla şariat üstünde sağlamca durduğum halde öbür ayağımla yetmiş iki milleti dolaşıyorum" diyerek bir müslüman olarak insanlığı kucaklayabildiğini belirtmiştir.

Mevlânâ üzerinde Muhyiddin İbn Arabî'nin etkisi olup olmadığı tartışılmıştır. Bazı araştırmacılar Mevlânâ ile İbn Arabî'nin düşünce sistemini iki zıt kutup şeklinde takdim ederken bazıları İbn Arabî'nin yüksek irfan sahiplerine hitap eden görüşlerini Mevlânâ'nın anlaşılır kıldığını, böylece halkın seviyesine indirdiğini belirtmiş, bir kısmı da kısmen etkisi olduğundan söz etmiştir.

Mevlânâ da İbn Arabî gibi, özellikle Batı dünyasında, Müslümanlar arasındaki önemli çoğulculardan biri olarak kabul edilmektedir. Çoğulculuk ekolünün mimarı ve baş savunucusu olan John Hick, *An Interpretation of Religion* adlı kitabının "Çoğulcu Hipotez" (The Pluralistic Hypothesis) adlı bölümünde, konuya giriş yapmadan hemen önce Mevlâna'nın şu sözünü zikretmektedir: "Lambalar farklı ama Işık aynı."

Çoğulcu anlayışıyla da tanınan Mevlana, yukarıdaki sözü, Mesnevi¹⁴⁷ adlı eserinde, Musa, Firavun ve büyücüler arasında yaşanan bir olaya binaen söylemiştir:

“Mûsa kıyamete dek vardır; ışığı, hep o ışıktır; başka ılık değil; değışen kandildir ancak.

Bu kandille fitil başkadır, ama ışığı başka ılık değildir, hep o yandandır.”¹⁴⁸

Yukarıda geçen beyitlerde anlaşılıyor ki, Mevlâna tüm dinlerin nihaî kaynağının Tanrı olduğunu, peygamberler farklı olsalar dahi insanlığa saçtıkları ılığın aslında bir olduğunu, değışen toplumsal ve kültürel şartların gereğı olarak ayrıntılarda bazı farklılıkları hayat geçirmişseler de ilahi ılığın parıltısı kıyamete kadar hep aynı kalacağını söylemektedir. Mevlana'ya göre dinlerin yolları, yöntemleri farklı da olsa gayeleri ortaktır, bu nedenle yola değil maksada bakmak gerekir.

Mevlâna, “Yollar ne kadar çeşitli ise de gaye birdir.” der ve şöyle devam eder: “Görmüyor musun ki Kabe'ye giden ne çok yol vardır. Bazısının yolu Rum'dan, bazısının Şam'dan, bazısının Acem'den, bazısının Çin'den, bazısının da deniz yolundan Hint ve Yemen'dendir. Bunun için yollara bakarsan, ayrılık büyük ve sınırsızdır. Fakat gayeye, maksada bakacak olursan, hepsi birleşmiş, hepsinin kalbi Kabe hakkında anlaşmış ve orada bir olmuştur.”¹⁴⁹ der.

Mutlak gerçek olan Tanrı veya Hakk, insanoğlu tarafından kavranılamazlık özelliklerine sahiptir. Hiçbir insan onu tam manasıyla kavrayamaz ve anlamlandıramaz. Mevlana'daki bu düşünce, Mesnevi'sindeki fil hikayesinde açıkça ortaya konulmaktadır:

¹⁴⁷ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) tasavvuf anlayışını içeren İslâm kültürünün en önemli eserlerinden biri. (bkz. Semih CEYHAN, “Mesnevi”, *DİA*, c. 29, s. 325-334.)

¹⁴⁸ Mevlana, Mesnevi, c. III, s. 158, (1253-56).

¹⁴⁹ Mevlana, Mesnevi, c. I, s. 523, (3098).

“Hindliler, halka göstermek için karanlık bir ahıra bir fil getirmişler.

Fili görmek için o karanlık yere bir çok kişi toplanmıştı.

Fili, o karanlıkta görmenin imkanı yoktu; herkes file el sürmekteydi.

Birinin eline, filin hortumu geçti; fil dedi, bir oluğa beziyor.

Birinin eli, kulağına dokundu; fil ona, yelpazeye benzer bir şey zannını verdi.

Birisi, eliyle ayağına dokundu; filin şeklini dedi, direk gibi gördüm.

Birisi, elini sırtına koydu; bu fil dedi, tahta gibiymiş.

Böylece herkes, filin bir yerine dokundu; neresine dokunduyorsa ona göre anladı; fili o çeşit anlatmaya başladı.

Bu bakımdan sözleri, birbirine aykırı oldu; birisi dal dedi ona, öbürü elif adını taktı.

Her birinin elinde bir mum olsaydı, sözlerindeki ayrılık, aykırılık kalkar giderdi.

Duygu gözü, elin avucuna benzer ancak; insanın avucu, filin her yanını kavrayamaz ki.”¹⁵⁰

Mesnevi’de geçmekte olan bu hikaye, Tanrı’nın, Mutlak’ın veya Hakk’ın, fil örneğinde olduğu gibi, tam olarak kavranamayacağı, dinlerin, onun hakikatini ancak kendi dinlerinin, dillerinin, kültür ve yorumlarının katkı ve sınırlamalarını da kapsayarak ancak kısmen kavramlandırabileceği, bundan sebep dinlerin birbirine

¹⁵⁰ Mevlana, Mesnevi, c. I, s. 523, (3098).

üstünlük taslamamaları ve birbirini dışlamamaları gerektiği manasında kullanılmaktadır.

Mevlâna'ya göre dinler arasındaki, kopukluğun ve ayrılığın sebebi, diyalogsuzluk, iyiliği emir ve kötülükten nehiy konusunda ortak iş yapamayıp, ötekinin dilini anlayamama, onun düşünce ve duygu dünyası karşısında yeterli bilgiye sahip olmamaktır.

Onun görüşleri, hakkındaki çalışmalar ve eserinden yapılan tercümeler vasıtasıyla bugün dünyada geniş bir kitleyi etkilemiştir. Biyografisi ya da düşünceleriyle ilgili araştırmalarda görüşlerinin dünyanın her yanına nasıl ulaştığı, farklı kültür ve inançtan insanları nasıl etkilediği üzerinde de durulmuştur.

3. Gazâlî

Gazâlî'nin İslam düşüncesinin önde gelen ve müslüman kitlelerin tasvibini kazanmış bir düşünürdür. Bununla birlikte İbn Arabi ve Mevlâna gibi mutasavvıf şahsiyetler çoğulculuk meselesini teorik çerçevede ele alırken, Gazali meseleye daha çok pratik açıdan yaklaşmış ve bu konudaki hükmünü bir sorumlu kişi olarak vermiştir. Gazali bu konuyu müslüman olmayanların kurtuluşu sorunu olarak ele almaktadır.

İslâm'ın hem kültürel hem de siyasi üstünlüğünü tesis ettiği bir devirde yaşayan Gazali'den diğer dinleri İslam'a entegre edecek plüralist bir teori beklenemezdi. özellikle Hristiyanlık'la ters düşen teslis, İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu inancı gibi konularda Gazali'nin elbette Kur' anı tavrın benimsemesi ve Hristiyanlığı sapık bulmasını da doğal karşılamak gerekir. Dolayısıyla Gazali'de dinlerin çokluğu

kelâmi bir mesele olmaktan ziyade, fetret kavramı bağlamında diğer din mensuplarının durumu tarzında ele alınmaktadır.¹⁵¹

Gazali, diğer ümmetlere hangi şartlarda İslâm'ın mesajının ulaşmış kabul edileceği meselesine açıklık getirir. Ona göre bir milletin sorumlu olabilmesi için, Allah Resûlü'nün peygamberliğinin ispatı olan, ayın yarılmaması ve parmaklarının arasından su akması, çakıl taşlarının tesbih getirmesi gibi mucizeleriyle birlikte Kur'an adında bir kitap getirmiş olması mucizelerini tevatür yoluyla işitmiş olması gerekir. Bunu işitip sonra inkar edenler Gazali'ye göre inkarcı ve dolayısıyla sorumludurlar.

Gazâli'nin ifadelerinde iki nokta oldukça önemlidir. Gazâli İslâm'ı dan haberdar olup, Hz. Peygamber'in ismini duyan herkesi sorumlu tutmamakta, aksine küçüklüğünden beri Hz. Peygamber hakkında yalan haberlerin tesiriyle inanmayanların da sorumlu olmayacağını söylemektedir.¹⁵²

Bu düşünce oldukça yaygın "müslüman olmayan herkes küfürdedir ve cehenneme gidecektir" fikrini tashih etmektedir. Gazâli'ye göre bu genelleme doğru değildir. Bir kimsenin sorumluluğunu tayin eden faktör kendi özel konumudur. Kendi iradesine bağlı olmadan hristiyan bir ailede doğduğu için zihni Hristiyanlığın kategorileri ve inanç sistemine göre "programlanan" kimse, doğal olarak Hz. Peygamber' i gerçek kimliği ile tanıyamayacağı için mazurdur. Diğer taraftan Gazâli

¹⁵¹ Adnan ASLAN, "Dini Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım", İslâm Araştırmaları Dergisi, sy.4, 2000, s. 19.

¹⁵² Türkiye'de konuyla ilgili bir kısım tartışmalar olmaktadır. Mesela Süleyman Ateş bir makalesinde, Allah'a şirksiz ve ahirete şeksiz inanan ve ahlaken iyi konumda olan diğer din mensuplarının da kurtuluşa ereceğini iddia etmektedir. Bu görüşe Talat Koçyiğit, "İslam'ın gelmesiyle diğer dinlerin geçerliliği kalmamıştır" diyerek cevap vermiştir. Tartışmanın bütünü için bk. Süleyman Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslami Araştırmalar*, III/1 (1989), s. 7 -24; Talat Koçyiğit, "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir" *İslami Araştırmalar*, III/3 (1989), s. 85-94.

sorumluluğu ferдин araştırma isteğine bağlamaktadır. Eğer araştırır ve doğru yola ulaşırsa kurtulur, doğru yola ulaşamazsa sorumludur. Eğer araştırmaya başlar ve bir neticeye ulaşmadan ölürse yine mazurdur.¹⁵³

Gazâli araştırma arzusunun dindar kimselerde daha yoğun olacağını düşünmektedir. Bu konuda genellemeler yapmak güçtür. Tam aksi de söylenebilir. Dindar olan kimseler kendi inanç esaslarıyla mutmain oldukları için, diğer dinleri araştırma arzusu diğerlerine nazaran daha az olmaktadır. Mesela ihtida konusunda yapılmış bir çalışma kendi dinleriyle tatmin olmayan kimselerin daha ziyade arayış içinde olduğunu söylemektedir. Fıtraten dindar olan kimseler kendi dinlerine göre daha iyi "programlanmaları" sebebiyle diğer dinleri araştırma ihtiyacı duymazlar. Bu tespit aynı zamanda dindar Müslümanlar için de geçerlidir. Bir Müslüman hiçbir zaman Hz. İsa'yı bir Hristiyanın algıladığı gibi algılayamaz.

4 . Yunus Emre

Yunus Emre, Anadolu'luğu yanında şiirlerini de Türkçe yazmış sûfi şairdir. Şiirlerinden, çağdaşı olan Mevlâna ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Yunus Emre de onun gibi, insanlar arasındaki farklılıklardan çok benzerlikler üzerinde durmayı vurgulamakta, savaş için değil sevgiyi yaymak için geldiğini söyleyen bir sûfidir.

Yunus Emre de her şeyden önce Kur'an ve Peygamber sevdalısı bir Müslümandır. Kur'an'ın kendisine yol gösterici, mürşit olduğunu söylemektedir.

Kaf tağı zerrem değıl ay u güneş bana kul

*Hak'dur aslum şek değıl mürşiddir Kur'an bana*¹⁵⁴

Yunus Emre'nin engin yüreğinde, Kur'an, Peygamber ve kendi din kardeşlerine olan muhabbetin yanı sıra, öteki peygamberler ve onların ümmeti olan

¹⁵³ Adnan ASLAN, *a,g,e*; s. 20.

¹⁵⁴ Yunus Emre, "Yunus Emre Divanı", haz. Faruk Timurtaş.

insanlara karşı da içinde derin bir anlayışa, hoşgörüye, empatiye, sevgi ve saygıya dayalı geniş bir yer vardır. Ötekileri kapsayıcı bir tutum içinde olduğundan, sözlerinde ve davranışlarında onlara yer vermekten kaçınmamıştır.

*Hak bir gönül verdi bana, ha! demeden hayran olur
Bir dem gelir şadan olur, bir dem gelir giryan olur*

.....

*Bir dem varır mescidlere, yüz sürer anda yerlere
Bir dem varır deyre girer, İncil okur ruhban olur¹⁵⁵*

Yunus Emre de İbn Arabi gibi, öteki din mensuplarına bakışı konusunda, insanları iki gruba ayırır: Cahiller ve ârifler. Buna göre onun sahip olduğu tavır doğal olarak ârif tavrıdır. Cahil olanın ârif tavrını tam olarak anlaması mümkün değildir. Bununla ilgili olarak onun aşağıdaki şiiri bu anlamda örnek gösterilebilir:

Câhil ile ârifin meselesi şuna benzer

Cahil katında iman mâ'lum meçhul değil mi

Yetmiş iki milletin sözünü ârif bilir

Miskin Yûnus sözleri cümle usul değil mi¹⁵⁶

Şiirlerinde bahsettiği ârif, yetmiş iki milleti hoş görmekte, hepsini bir saymakta ve dışlayıcı bir halden uzak durmaktadır. Yunus Emre'nin tüm insanlığı kucaklayıcı, birini diğerinden ayırmayan kuşatıcı bakış açısı şiirlerinde ön plandadır.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Yunus Emre, *a,g,e*..

¹⁵⁶ Yunus Emre, *a,g,e*..

¹⁵⁷ Cafer Sadık Yaran, *a,g,e*; s. 336.

Yunus'un insanları şu veya bu dinden diye ayırmaksızın, Hakk'a aşık olanlar veya olmayanlar şeklinde bir ayrıma gittiği anlaşılmaktadır. Onun insanlık ölçüsü, bir dine sözde veya zahiren bağlılık değil, kalben ve içten Hakk'a aşık olmakla ve bu vasıfları taşıyarak yaşamaktır.

Konunun başlarında Kur'an, tüm Müslümanlar için olduğu gibi Yunus Emre'nin hayatında en önemli yol gösterici olmuştur. Müslüman bir şair olarak Kur'an ve Hadisten etkilenmemesi mümkün değildir.

Kur'an'ın;

“Allah katında din, ancak İslâm'dır.”¹⁵⁸

“Kim İslamiyet'ten başka bir dine yönelirse, onunki kabul edilmeyecektir. O ahirette kaybedenlerdendir.”¹⁵⁹

“...İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”¹⁶⁰

“Bütün dinlerden üstün kılmak üzere, Peygamberini doğruluk rehberi Kur'an ve hak din ile gönderen O'dur. Şahit olarak Allah yeter.”¹⁶¹

“...Bugün size dininizi tamamladım. Üzerinize olan nimetimi bütünledim. Sizin için din olarak İslâm'ı beğendim.”¹⁶² ayetleri, Allah katında geçerli olan tek dinin İslam olduğu anlaşılmakta ve Allah ve peygamberine gönülden bağlı olan bir İslâm Şairinin bundan etkilenmemesi mümkün değildir.¹⁶³

¹⁵⁸ Al-i İmran, 3/19.

¹⁵⁹ Al-i İmran, 3/85.

¹⁶⁰ Rûm, 30/30.

¹⁶¹ Fetih, 48/28.

¹⁶² Maide, 5/3.

¹⁶³ Bekir Özcan, “Yunus Emre'deki Sevginin Kaynağı”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: VI, İzmir, 1989, s. 559.

SONUÇ

Bu çalışmada dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk olguları Kur'an-ı Kerim ekseninde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede konunun kavramsal ve kuramsal kısmında açıklanan dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuğun, İslâm kültüründe, diğer dinlerin ve mensuplarının durumları göz önünde tutularak bu manada konu işlenmeye çalışılmıştır.

İnsanoğlu yaşayacağı aile ve toplumu kendi iradesiyle seçmediği için içerisinde bulunduğu ortamın sonuçlarından tamamen kendisi sorumlu olmaması gerekir. Diğer bir ifadeyle, Allah'ın adaleti bir kişinin Hristiyan bir ailede doğduğu için Hristiyan, Yahudi bir ailede doğduğu için Yahudi, Budist bir ailede doğduğu için Budist olmasını, o kişi için doğuştan bir suç olarak öngörmez. Fakat insanoğlu yaratılışının gereği olarak hakikati aramakla yükümlüdür. Diğer din mensupları hakikati arama noktasında kendi dinlerini yeterli görüyor ve başka din arama ihtiyacı hissetmiyorlarsa, o zaman onların yapması gereken şey kendi dinlerine uymaktır.

Çeşitlilik karşısında alınan tavırlar genelde dışlayıcı ve çoğulcu paradigmalarda şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dışlayıcı (tekelci) paradigmaya göre, kurtuluş ya da insanın kemale ermesi sadece hususi bir dinde ya da anlayışta bulunur ve onun aracılığıyla elde edilir. Çoğulcu (plüralist) yaklaşımlara göre ise, kurtuluşun yolu tek değildir, mutlak ve ilahi hakikat birdir ve dinler bu mutlak'a ulaşan ve onu eşit derecede temsil eden farklı cevaplar veya yollardır.

Dışlayıcılık, verdiği mesajlar kapsamında İslâm dininin yapısı ve şuuru açısından güvenli bir yol olduğu kanaatine varılmış ancak tek başına yeterli bir yaklaşım değildir. Çünkü bir bakıma Allah'ın kuşatıcı ve engin rahmetini sınırlandırıcı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok unsurlu toplum yapısı düşünüldüğünde, çoğulculukla ilgili ayetler nesh edilmiş olsalar da bir arada yaşamanın mümkün olması için gerekli görülmüştür. Orta yolu tutan bir felsefesi olan kapsayıcılık ise, dini izafileştirmektedir.

İslam düşüncesi açısından meseleye baktığımızda, dinlerin çeşitliliği meselesi, ilk zamanlarda genel olarak Kuran ve sünnet çerçevesinde, teorik boyutta

ele alındığını görmekteyiz. Bu doğrultuda tartışmalar İslam ve kurtuluşu ifade eden kavramlara yüklenen anlamlardan kaynaklanmakta ya da bu anlamlara dayandırılmaktadır. İslam dini açısından diğer din mensuplarının durumu daha çok Ehl-i kitap özelinde ele alınmıştır. Kuranı Kerim’de Ehl-i Kitap için söylenenler, din ve İslam kelimelerinin anlamlarının geniş veya dar tutulmasına paralellik gösterir. Örneğin, din ve İslam kelimelerinin “Allah’ın otoritesine boyun eğme”, “teslimiyet” gibi geniş anlamda kullanıldığı Mekke döneminde inen ayetlerde Ehl-i Kitap’la ilgili olarak oldukça yumuşak ve uzlaşmacı bir hitap tarzı göze çarparken; Medine döneminin ikinci yarısında inen ayetlere baktığımızda, özellikle Yahudiler hakkında sitemden kınamaya hatta lanetlemeye varan sert ve suçlayıcı ifadelerle rastlanmaktadır. Yahudilerin olumsuz tutumları göz önünde bulundurulduğunda, meselenin sadece teorik boyutta ele alınmaması gereken bir problem olduğu anlaşılmaktadır.

Hiz. Peygamber’in diğer din mensuplarıyla olan ilişkileri, Ehl-i Kitap özelinde, teorik (dini) ve pratik (toplumsal/ekonomik/hukuki/askeri/siyasi) boyutlarda incelenebilir. Hiz. Peygamber’in, sahabelerin Ehl-i Kitapla olan münasebetlerinde ortaya çıkan durumların bazılarını reddettiğini, bazılarında tevakkuf ettiğini (doğruluğu veya yanlışlığı konusunda görüş beyan etmemek, susmak) bazılarını da sözle ya da sessiz kalmak suretiyle tasdik ettiğine şahit olmaktadır.

Kur’an ayetlerinin Ehl-i Kitab’a yaklaşımına paralel olarak Hiz. Peygamberin, mutlak manadaki semavi olanı ayırarak, doğrudan Yahudi ve Hristiyanları hedef almak yerine, onların tahrif ettikleri inanç sistemlerine ve olumsuz tutum ve davranışlarına yöneldiğini söyleyebiliriz. Teorik boyutta, hadislerde, Hiz. Peygamber, Ehl-i Kitap ve müşrikler hakkında Kuran-ı Kerim’de geçen hükümlerden farklı bir şey söylemez. Hiz. Peygamberin ibadet konularında farklılıkları vurgulamasının yanında bazı düzeltmeler yaptığına şahit olmaktadır. Bu farklılıkları ve düzeltmeleri, Yahudilik ve Hristiyanlığa ait ibadetlerin tahrif edilmiş boyutlarını tespiti olarak da bakabiliriz. Hukuki ve siyasi ilişkilerini Medine sözleşmesi olarak bilinen anlaşma ve bu anlaşma çerçevesinde meydana gelen olaylara dayanarak incelemek mümkündür. Sahabeler, İslam dışı topluluklarla sosyal

ve kültürel ilişkilerini Kuran'ın prensipleri ve Hz. Peygamberin tavsiye ve uygulamaları doğrultusunda kurmuşlardır.

İslam düşünce tarihinden seçtiğimiz örnekler bize, dini çeşitliliğe bakışın sosyal ve politik koşullara göre nasıl değişebileceğini göstermektedir. Örneğin İbn Arabî'nin dinlerin çeşitliliği konusundaki fikirleri, ilki dinlerin özü ve kurtarıcılığı, diğeri de diğer din mensuplarıyla sosyal ve politik ilişkiler olmak üzere iki boyutta incelenmelidir. Dinlerin çeşitliliği hususunda İbn Arabî'nin, birçok mutasavvıf gibi, çoğulcu ya da kapsayıcı bir yaklaşıma sahip olduğu kabul edilir. Ancak Arabî'nin dinlerin çeşitliliği meselesinde diğer din ve inanç sistemlerine karşı hoşgörülü yaklaşımları, gayri Müslimlerle, özellikle Hristiyanlarla olan siyasi ve kültürel ilişkilerde görememekteyiz. Bunda o dönemde Müslümanların, Hristiyanlar tarafından, doğuda haclı seferleri ve Kudüs'ün işgali ve batıda Endülüs'te saldırılara maruz kalmış olmasının etkisi olmalıdır.

Gazzali meseleye daha çok pratik açıdan bakmıştır. Dünyevi kurtuluşu Fırkay-ı Naciye içinde bulunmaya bağlarken, oldukça seçici davranan Gazzali, uhrevi kurtuluş konusunda lütfu öne çıkarır. Allah'ın rahmetinin çok geniş olduğuna işaret ederek, İslam ümmetinin büyük bir kısmının hatta oruç tutmayan namaz kılmayan bedevilerin bile kurtulacağını söyler. Bu uhrevi, kurtuluş İslam davetinin ulaşamadığı bölgelerde yaşayan kimseleri de kapsar. Hatta Hz. Muhammed'in isminden haberdar, ancak sıfat ve özelliklerinden hakkıyla haberdar olmayanlar, yanlış bilgilendirilenler hiç duymamış kabul edilirler. Yani Gazzali'ye göre sorumluluğu ortaya çıkaran faktörler bireylerin ya da toplumların kendi özel konumlarıdır. Bu faktörler genellenemez.

KAYNAKÇA

ADAM, Baki, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.

ALICI, Mustafa, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

ARSLANTÜRK, Zeki, *Sosyoloji (Kavramlar, Kuramlar, Süreçler, Teoriler)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011.

_____, AMMAN, M. Tayfun, *Uygulamalı Sosyal Araştırma*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2011.

ARICAN, Kazım, *Dini Tekelcilik: Din Felsefesi Açısından Bir Çözümleme*, Eski Yeni Yayınları, Ankara, 2013.

ASLAN, Adnan, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İSAM Dergisi*, 1998, sy: 2.

_____, ‘Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım’, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2000, sayı: 4.

_____, *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, İSAM Yayınları, 2010

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1989.

_____, “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1989, cilt 3, sayı 1.

AYDIN, Fuat, *Yahudilik, İnsan Yayınları*, İstanbul, 2010.

AYDIN, Mahmut, “Kutsal Kitap Olarak Kur’an: Çağdaş Bir Hristiyan Değerlendirmesi (Wilfred Cantwell Smith Örneği)”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:12-13.

_____, “Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith’de Dinsel Çoğulculuk”, *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

_____, “Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülâhaza”, *İSAM Dergisi*, s:2, 2001.

_____, *Hristiyan Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlak İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.

_____, “Dinsel Çoğulculuğun Öteki ile Birlikte Yaşamaya Katkısı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Milel ve Nihal*, 2009, cilt: VI, sayı: 2.

BİLGİN, Nuri, “Çokkültürlülük ve Ulusal Kimlik”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, 80. Sayı, (Bahar 2005).

BİLGİN, Beyza, ‘İslâm’da Ötekine Bakış’, *AÜİF Dergisi*, 2001, cilt: XLII.

COŞKUN, Ali, *Din Antropolojisi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014.

_____, *İslam ve Dini Çoğulculuk*, Yayınlanmamış çalışma, İstanbul.

_____, *Din, Toplum ve Kültür*, İz Yayınları, İstanbul, 2013.

_____, *Din Sosyolojisi-Tarih ve Teoriler*, çev. Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.

ÇAĞRICI, Mustafa, ‘Gazzali Maddesi’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul.

ÇAKMAK, Mustafa, ‘‘Çağdaş Batı Düşüncesinde Dinsel Kapsayıcılık’’, *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi, 2011.

MARSHALL Gordon, çev. Osman AKINBAY- Derya KÖMÜRCÜ “Çokkültürlülük”, *Sosyoloji sözlüğü*, 2009.

DEMİRCİ, Kürşat, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ay Işığı Yayınları, İstanbul, 2000.

DEMİRCİ, Muhsin, *Kur’an-ı Kerim’in Ana Konuları*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 7.Basım, İstanbul, 2013.

DOYTCHEVA, Milena, *Çokkültürlülük*, çev. Tuba AKINCILAR ONMUŞ, İletişim Yayınları, 2014.

ESED, Muhammed, *Kur’an Mesajı*,

GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

GÜNDÜZ, Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

KOÇYİĞİT, Talat, “Cennet Müminlerin Tekelindedir”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, sayı 3, 1989.

KUTLUER İlhan, KILIÇ Erol, ve ASLAN Adnan, *Notlar 1: S.Hüseyin Nasr'da Gelenek, Tasavvuf ve Dini Çoğulculuk*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2004.

KUTUB, Seyyid, *Fî Zılâl-il Kur’ân*, çev. Vahdettin İNCE, Salih UÇAR

MARDİN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, 2014.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm: İdealler ve Gerçekler*, çev. Ahmet Özel, İstanbul, 1985.

OVEY, Muhammed, “Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 8, 2003.

ÖZCAN Bekir, “Yunus Emre’deki Sevginin Kaynağı”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı VI, İzmir, 1989.

ÖZEL, Ahmet, “Cihad”, *DİA*, cilt VII

PETERSON, Michael, HASKER, William, REICEHEBACH, Bruce ve BASINGER, David, *Akıl ve İnanç*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

SÂBUNÎ, *Safvetü ’t-Tefasir*, çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, 2010.

SEZEN, Yümni, *İslam ’ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.

_____, *Kültür ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.

_____, *Kur’an Işığında İnsan*, Akıl ve Toplum, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016.

YARAN, Cafer Sadık, *Dinsel Kapsayıcılık*, İslam ve Öteki, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

_____, *İslam ve Öteki*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

_____, *John Hick’in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk*, İslam ve Öteki, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Akçağ Yayınları, 2010.

YAZOĞLU, Ruhattin ve AYDENİZ, Hüsnü, *Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

YAZOĞLU, Ruhattin, *Dini Çoğulculuk Sorunu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

ZEMAŞERİ, *El-Keşşaf*, çev. Harun Ünal, 2017.